

Thema

Oog voor omgeving

Prof. dr. A.N. van de Zande: 'Zes procent van ziektelast heeft met milieufactoren te maken'

Ir. J. Maljaars: 'Seculier verzet tegen vermeend joods-christelijk antropocentrisme verdient krachtig weerwoord'

Foto voorpagina: Fotolia, Haramis Kalfar

Zicht

- Zicht, 40e jaargang (2014) nr. 4
- ISSN 0167-2150
- Het tijdschrift *Zicht* is een uitgave van de Guido de Brès-Stichting, het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- *Zicht* stelt zich ten doel de bevordering van een wetenschappelijk verantwoorde bezinning op actuele politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, in het licht van de bijbelse grondslagen en reformatorische levensbeschouwing. Het tijdschrift is opiniërend en thematisch van karakter.

Redactie

- Mw. C.A. Everse LLM
- Dhr. J.M. ten Hove MA
- Dr. ir. H. Kievit
- Ir. J. Maljaars
- Dhr. B. Provoost MSc
- Drs. J.A. Schippers (secretaris en eindredacteur)
- Dr. K. van der Zwaag (voorzitter)

Adviesraad

- Ing. J.J. van Burg MSc
- Mw. E. van Doorn MA
- Mw. R.A. Heijboer
- Drs. A.I. Hoogeveen
- Prof. dr. J.J. Polder
- Drs. J.D. Veldman
- Drs. P.J. Verheij RA
- Dhr. B.J.T. van de Worp MA BSc

Redactieadres

- Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
t.a.v. drs. J.A. Schippers
Dinkel 7, 3068 HB Rotterdam
Telefoon 010-7200785
E-mail: wi@sgp.nl
Internet: www.wi.sgp.nl

Bestuur Guido de Brès-Stichting

- Prof. dr. H. van den Belt
- Dr. R. Bisschop
- Dr. ir. J.S. van den Brink (secretaris)
- Dr. A. Goudriaan
- Mr. A. Klaassen (voorzitter)
- Dr. J.J. Meeuse
- Mw. dr. M. Verduijn
- Prof. dr. ir. W. de Vries
- Dhr. J.J. Zoeteman RA (penningmeester)

Bijdragen en auteursrechten

- Lezersbijdragen zijn van harte welkom. Graag vooraf auteursrichtlijnen en informatie over het redactiebeleid opvragen via het redactieadres.
- De auteursrechten voor de bijdragen in dit tijdschrift berusten bij de uitgeefster. Auteurs schrijven op persoonlijke titel.
- Aanbevolen citeerwijze: *Zicht*, 2014-4, p. 1

Recensies

- Boeken ter recensie zenden aan het bovengenoemde redactieadres.
- Ter recensie aangeboden boeken worden niet getourneerd.

Abonnementenadministratie

- Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
t.a.v. Simone Paul-Cammeraat
Dinkel 7
3068 HB Rotterdam
telefoon 010-7200785
E-mail: wi@sgp.nl
- IBAN: NL93 INGB 0000 526 317 t.n.v. administratie
Zicht te Rotterdam

Abonnementen

- De prijs voor een jaarabonnement bedraagt € 21,50 (vier nummers); studenten/SGP-j leden € 12,50. Een proefabonnement (vier nummers) kost € 15,00. De prijs van een los nummer is € 8,50 (incl. verzendkosten).
- Guido-donateurs zijn automatisch abonnee van *Zicht*. De minimumdonatie bedraagt € 50,00 per jaar; studenten/SGP-j-leden € 25,00. Naast het tijdschrift *Zicht* ontvangen donateurs alle overige publicaties van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Een abonnement kan elk kwartaal ingaan. Abonnementen en donateurschappen worden jaarlijks automatisch verlengd, tenzij voor 1 december een schriftelijk bericht van opzegging bij de administratie is ontvangen.

Advertenties

- Hoornbeeck-college, afd. secretary support
e-mail: adverterenzicht@sgp.nl
Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.

Vormgeving en druk

- Grafisch centrum De Toren BV te Nijkerk

Rentmeesterschap en rekenschap

Wie het Bijbels rentmeesterschap serieus neemt en daar invulling aan geeft, zal natuurlijk oog hebben voor de leefomgeving. Het is immers niet om het even hoe de kwaliteit van de Gods schepping zich ontwikkelt als gevolg van menselijk ingrijpen. Ons handelen heeft gevolgen. Daar dragen we verantwoordelijkheid voor. Uit rentmeesterschap volgt rekenschap.

Wie het bewaren van de schepping afdoet als een 'links' thema waar een SGP-er niets mee heeft, komt in conflict met de grondslag van de partij. Want het gaat om een Bijbelse opdracht. Zo moest in het oude Israël het land eens in de zeven jaar braak liggen. Regelmatige rust doet schepping, mens en samenleving goed. En dan nog dit: rentmeesterschap en rekenschap beginnen met de 'r' van rechts...

Bij alle betogen over het belang van duurzaamheid is het waardevol om de verticale dimensie in het oog te houden. Anders wordt rentmeesterschap een platgeslagen begrip. En ons zicht beperkt tot wat het meest in ons belang is, wat de meeste winst geeft of wat de beste overlevingsstrategie voor de mensheid is. Matigheid – het maat weten te houden – is voor alles tot eer van God, daarna is het ook tot heil van de mens en dient het de heelheid van de schepping.

De redactie wenst u veel genoegen bij het lezen van dit nummer! Wij hopen dat de bezinning op dit thema van dienst kan zijn bij de verkiezingen voor de leden van Provinciale Staten en de Waterschappen *Deo volente* op woensdag 18 maart 2015.

Dit jaar zijn er diverse redactieleden die van ons scheiden. Bernard van den Belt, Johan van Berkum, Jan Mark ten Hove, Henk Kievit, Dirk Jan Nijsink, Wim Pijl, Joost Veldman en Johan van de Worp: zeer veel dank voor jullie inzet, bijdragen en adviezen! Jan Mark en Joost zullen via de adviesraad blijven meedenken over de invulling van het tijdschrift *Zicht*. Voor de opengevallen plaatsen zoeken we waardige opvolgers.

Drs. J.A. Schippers, eindredacteur

‘Ik koos liever aan de dorpel in het huis van mijn God te wezen dan lang te wonen in de tenten der goddeloosheid.’

Psalm 84 vers 11

Ds. H.G. Abma (1917-1992), oud-voorzitter van de SGP

Ik koos liever...

Lieverkoekjes worden hier niet gebakken. Dat hoor ik mijn beminde moeder nog zeggen. Zij had groot gelijk. Want als zij die voor me gebakken had zouden ze mij mijn leven lang slecht bekomen zijn.

Bij de Heere kunnen wij terecht, wanneer wij iets liever willen of wensen. We krijgen het nog ook. Ik koos liever, zingt de dichter. Liever aan de dorpel in huis bij God dan lang op de hoogste stoel in de tenten der goddeloosheid. Eeuwig duurt het langst en een huis is

bestendiger dan een tent. Bij de Heere kunnen mensen inwonen, bij de duivel mogen wij slechts kamperen.

Wij zullen wel moeten kiezen. Het leven hangt van kiezen aan elkaar. Nu is het heel moeilijk de goede keus te maken. Eén-keer-verkeerd-gekozen is altijd-verkeerd-gekozen. Onze vader en moeder hebben heel lang geleden de verkeerde keuze gemaakt. Zij aten verboden vrucht. Wij doen niet anders dan het verkeerde prefereren. Het verkeerd kie-

zen zit ons in ons bloed. Goed kiezen moet geleerd worden. Deze zelfde Psalm, die onder de tekst staat, zingt althans in de berijming: Welzalig die alles van God verwacht. Nodig is dat God ons kiest, opdat wij Hem kiezen. Welzalig die Gij hebt verkoren, die kiest wat wel is. Welgebaande wegen en goedgelegen dingen. Over Gods verkiezing heersen de meest vreemde en wilde meningen. Sommigen denken ongeveer aan een soort lot uit de loterij. God roept die Hij kiest, meent u. Listig als we zijn – dat hebben we van de slang – spreken wij over wat maar een uitwendige roeping is en over de inwendige roeping. De laatste moet het zijn. Maar daar kun je ook al weer niks aan doen. Geveinsden die we zijn. De belijdenis verzekert: Zovelen God roept, roept Hij ernstig. Ik denk dat uitwendige roeping, die is die wij afkerig ervan uitwendig houden, en dat inwendige roeping, die is, die God desondanks inwendig maakt. U kunt er heel anders over denken. Ik vrees evenwel dat het grootste verschil tussen hemel en hel is, dat in de hemel dankbaar wordt gezongen: Gij hebt mij verkoren, en dat in de hel vol wroeging wordt gesist: Ik heb niet gewild. In de hemel is het allemaal ‘Gij’ wat het lied jubelt, en in de hel is het allemaal ‘ik’ wat het zelfverwijt uitperst.

Heel het leven hangt van kiezen aan elkaar. Wat er allemaal te kiezen valt: Het is óf Gods Huis en wat daartoe dienstig is, óf het is de tent der goddeloosheid. Wat had u willen hebben? Huis of tent? Tenslotte is elke keus te herleiden tot een van beide. Er zijn slechts twee provincies. In de éne provincie staat Gods Huis in het centrum. Het is de provincie waar Psalm 65 van zingt. Vanuit de ongerechtigte dingen naar Gods voorhoven. Van daar uit vloeit alle welvaart. God kroont het jaar

van Zijn goedheid. De velden zijn bekleed met kudde en de dalen bedekt met koren. Het juicht alles en het zingt vrolijk. De andere provincie is die waar de goddeloosheid regeert. Waar de troon zonder bede in het middelpunt staat. De provincie die Babylon heet en waar men net zo lang de kruik te water laat gaan om de goddeloosheid in te drinken tot geroepen wordt: ‘Zij is gevallen, zij is gevallen het grote Babylon. Al wat lekker en wat heerlijk was is van u weggegaan en u zult

Er zijn slechts twee provincies. In de éne provincie staat Gods Huis in het centrum. De andere provincie is die waar de goddeloosheid regeert.

dat niet meer vinden.’

Woensdag na Pasen, woensdag 29 maart aanstaande [lees: woensdag 18 maart, *red.*], gaan onze provincies kiezen. Welzalig die God heeft verkoren, die kiest welgebaande wegen. Die kiest voor al wat als goed aangelegde wegen leidt naar Gods woning. Die kiest geen mensen, maar kiest de wegen waar deze mensen voor opkomen.

U weet het! Provinciale Staten doen veel aan het wegennet en aan nette wegen.¹

¹ Overgenomen uit *De Banier* 57,11 (1978), 16 maart, p. 2. Met dank aan ir. L. van der Waal, oud-lid van het Europees Parlement, die ons hier op attent maakte.

Eeuwenlang hebben Nederlanders terrein gewonnen op het water. Dat blijkt elke keer weer prachtig als oude landkaarten met hedendaagse vergeleken worden. Tegenwoordig zien wij ook het omgekeerde. Zo wordt de Zeeuwse Hedwigepolder in de toekomst vrijwel zeker ontpolderd. Politiek-maatschappelijke debatten over dergelijke onderwerpen gaan niet zelden gepaard met veel emotie. Wat is de betrokkenheid van gewone burgers bij de leefomgeving en hoe dient de overheid hen bij haar beleid te betrekken?

Drs. J.A. Schippers en B.J.T. van de Worp MA BSc, respectievelijk directeur en wetenschappelijk medewerker ad interim WI-SGP

Drie domeinen in het natuurdebat

Prof. dr. A.N. van der Zande over de relatie tussen natuur en cultuur

Op een natte vrijdagmiddag, ergens op de twaalfde verdieping van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), in het bestuurlijke centrum van het land. Daar ontmoeten wij prof. dr. A.N. van der Zande, sinds 2011 de directeur-generaal van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM).

Ondanks zijn volle agenda maakt hij graag wat tijd vrij voor dit gesprek.

Als Belvédère-hoogleraar hield u zich bezig met de vraag hoe in de ruimtelijke inrichting dient te worden omgegaan met de historie van dat landschap. Hoe verbindt u die twee?

‘Ik ben destijds [2004] gevraagd als hoogleraar in het verlengde van de Belvédèrenota. Het motto van de nota luidde *Behoud door ontwikkeling*. Dat klinkt misschien als een *contradictio in terminis*. Feitelijk was het een reactie op het verleden. Het behoud van erfgoed werd als te conserverend, te museaal en te

statisch ervaren. In de opvattingen van de toenmalige staatssecretaris Van der Ploeg kon ik mij goed vinden. Je moet het verleden zowel in het heden als met het oog op de toekomst telkens opnieuw betekenis geven. Heel praktisch: wat doe je met al die oude kerkgebouwen die leeg komen te staan? Hoe ga je respectvol om met zo'n Godsgebouw? Slopen of het een passende bestemming geven? In het laatste geval: is dat bewoning of vind je het ook goed als er een discotheek in komt...? Wij zeggen: dat is geen deskundigenvraag, zo'n beslissing neem je samen met de bevolking. Weg van het museale, het toekennen van nieuwe betekenissen aan het erfgoed en het samenwerken met de regio en de bevolking, dat was de nieuwe benadering van Belvédère.'

Zoals nog vaak in het interview zal gebeuren, illustreert Van der Zande zijn verhaal met vele voorbeelden:

'We hebben het nu alleen over gebouwen gehad, maar in mijn functie had ik het ook over lijnen in het landschap, waterlinies, oude verkavelingen. Denk bijvoorbeeld aan de Beemster. De vraag is natuurlijk: kun je daar goed boeren en tegelijk ook respect hebben voor die oude polder?'

Hoe verhoudt respectvol omgaan met het landschap zich tot een andere trend: schaalvergroting?

'Respectvol betekent allereerst respectvol naar de gebruiker van het landschap, in dit geval de boer. Die moet er zijn boterham mee kunnen verdienen. De vraag is of je schaalvergroting mogelijk kunt maken zonder het landschap aan te tasten. Dat vereist een slim ontwerp, waarbij ook landschapsarchitecten en techneuten betrokken zijn. Tegelijk houdt dit in dat er altijd veranderingen in het landschap zullen zijn. Op veranderingen berust dan ook geen taboe.'

André van der Zande

André van der Zande (1952) studeerde biologie aan de Rijksuniversiteit Leiden. In 1984 promoveerde hij aan dezelfde universiteit op een studie waarin hij het spanningsveld tussen recreatie en vogelbescherming onderzocht. Vanaf 1986 gaf hij leiding aan diverse grote kennisinstellingen in Wageningen, waaronder het instituut Alterra. Daarnaast was hij gedurende de jaren 2005-2009 parttime Belvédère-hoogleraar Ruimtelijke planning en cultuurhistorie aan de Wageningen Universiteit. In 2002 maakte Van der Zande de overstap naar het voormalig ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). Tot 2007 was hij bij LNV directeur-generaal en verantwoordelijk voor onder andere het plattelandsbeleid, natuur en biodiversiteit, mestbeleid en algemeen milieubeleid. In 2007 werd hij daar secretaris-generaal tot aan de fusie van LNV met het ministerie van Economische Zaken. Sinds 2011 is hij directeur-generaal van het RIVM. In zijn vrije tijd is hij onder meer voorzitter van de Stichting Het Zuid-Hollands Landschap.

Welke concrete plaats heeft de geschiedenis in de inrichting van het landschap uiteindelijk?

‘Die vraag is niet in zijn algemeenheid te beantwoorden. Je zult je moeten bezinnen op alle aspecten van het erfgoed: van het gebouwde en ongebouwde, van het groene en rode gedeelte, maar ook van de verhalen. Verhalen worden steeds belangrijker. Dat noemen wij wel het immateriële erfgoed. Dat alles hoort bij elkaar. Er is niet één benadering of passende oplossing. Uiteraard levert dat veel debat op. Soms heeft men ook spijt van bepaalde keuzes. Zo is uit woede in 1989 de Berlijnse Muur gesloopt, terwijl veel mensen nu zeggen “we hadden misschien meer moeten laten staan”. Daarom werd de Muur tijdens de herdenking gereconstrueerd met ballonnen. Dat bedoel ik met het verleden weer levend maken en er een nieuwe betekenis aan geven in het nu. De Muur is het symbool voor vrijheid geworden. Aan dat erfgoed zit dus een immateriële, morele kant, en dat aspect is natuurlijk weer niet onomstreden.’

Nederland is het land van de maakbare natuur, zo wordt wel gezegd. Vanwaar de behoefte steeds te willen ingrijpen?

‘Je moet ingrijpen! Nederland ligt voor de helft onder water. Niet ingrijpen betekent dat ons land anders zeebodem zou zijn. De natuur in laag-Nederland is uiteindelijk het gevolg van menselijk ingrijpen. Naar het bekende Engelse gezegde: God schiep de wereld, maar de Nederlanders schiepen hun eigen land. Er is een heel type landschap en natuur – wat de invloedrijke natuurbeschermer V. Westhoff (1916-2001) half-natuur of half-cultuur noemt – dat heel waardevol is. Denk aan de landgoederen, de binnenduinrand en de hoge gronden, met hele kunstmatige gedeelten rondom het huis tot en met de wil-

dere stukken, maar ook gewoon productiebos, landbouwgronden, vennetjes, beekjes. Dat is een enorme mix van natuur en cultuur. Vaak zijn dat toch de juweeltjes. Het idee dat er ook stukken zijn waar wij met onze vingers van af moeten afblijven is in de jaren tachtig ontstaan. De Waddenzee en bepaalde stukken van de grote rivieren zouden daarvoor in aanmerking kunnen komen. Door ze letterlijk en figuurlijk wat meer ruimte te geven krijgen wij er misschien weer wat stukjes natuur bij. Dat is wel altijd binnen de kaders dat Nederland een enorm omgeploegd, ingericht en gemaakt landschap

‘Nederland ligt voor de helft onder water. Niet ingrijpen betekent dat ons land zeebodem zou zijn.’

kent. Dat poets je niet weg. Misschien de Waddenzee uitgezonderd. Hoewel..., daar hebben we dan weer gas zitten te winnen, waardoor de bodem daalde. Ook daar is het dus niet onbezoedeld. De echte oeromgeving bestaat alleen in Alaska en een klein stukje tropisch regenwoud in Brazilië. Dat hebben wij hier in Nederland niet.’

Hoe dienen natuur en cultuur zich bij beleidsvorming tot elkaar te verhouden? Is hier een bepaalde norm voor?

‘Er is geen vanuit de wetenschap gegeven norm, en dat is ook niet wat wij moeten willen. Internationaal gezien kom je bij UNESCO uit. Zij spreekt over drie typen van mondiaal erfgoed: met het accent op natuur of op cul-

tuur, of een mengvorm. Het oude idee van Westhoff zit ook in het UNESCO-verdrag. De piramiden in Egypte zijn een duidelijk voorbeeld van het accent cultuur. Maar bij de Waddenzee is het vraag of het alleen natuur is, of dat er ook een cultureel aspect aanzit. Die beoordeling is onderwerp van debat en onderdeel van de politieke beraadslagingen. Het is en blijft een politieke afweging: wat vinden wij belangrijk en wat niet? Waaraan hechten wij waarde?’

‘De aanstaande decentralisatie in het sociale domein is beredeneerd vanuit het idee dat je thema’s daardoor dichter bij de leefomgeving van de mensen brengt.’

Is er sprake van een slingerbeweging als het gaat over de nadruk op natuur of cultuur?

‘Waar sommige mensen stellen dat natuur vooral nuttig moet zijn, wijzen andere mensen op het ethische of religieuze perspectief: natuur heeft volgens hen een intrinsieke waarde die losstaat van de mens en nuttigheid. De balans tussen nuttigheid en niet-benutten verandert door de jaren heen. De huidige staatssecretaris [mevr. Dijkma, red.] zoekt bijvoorbeeld duidelijk de verbinding met instellingen die allerlei nuttige maatschappelijke functies vervullen, in het besef dat op deze wijze het voortbestaan van de natuur beter gewaarborgd is. Als de combinatie met nuttigheid kan, is dat prachtig. In de duinen zitten vanouds waterleidingsbedrijven.

Ook zij voelen zich verantwoordelijk voor natuurbeheer. Het zoeken naar de combinatie zie je tegenwoordig steeds meer, mede met het oog op de kosten. Je zoekt naar gezamenlijke kostendragers voor het natuurbeheer. Multifunctionaliteit dus.’

U maakte tijdens de Westhoff-lezing (2004) onderscheid tussen de waarheid, de waarachtigheid en de juistheid van een landschap. Wat bedoelt u daarmee en hoe verhouden deze drie zich tot elkaar?

‘Eigenlijk is dit de trits van de bekende Duitse filosoof Jürgen Habermas (1929). Hij onderscheidt waarheid, waarachtigheid en juistheid als drie validiteitsdomeinen. De waarheid is de waarheid van de meters, de kilo’s, de moleculen – zeg maar de wetenschappelijke feiten. De juistheid heeft te maken met rechtvaardigheid: het sociale domein, eerlijkheid. Waarachtigheid heeft te maken met echtheid, authenticiteit. Toegepast op een voorbeeld uit het erfgoed. Rotterdam heeft na de oorlog enkele oude gebouwen laten staan; verder is er een nieuw stadscentrum gebouwd. Warschau daarentegen heeft een compleet nieuwe stad in oude stijl nagebouwd. Er zijn veel mensen die dat niet waarachtig vinden, maar nep. Bij natuur zie je hetzelfde met de nijlgans: is dat nep-natuur of een exoot? De vraag of iets waarachtig is, komt in discussies dikwijls naar boven drijven. Vaak is het echter meer een kwestie van gevoel dan van verstand. Een collega zei eens: “Ik vind een grutto door boerbeheer twee keer meer waard dan bij beheer door Natuurmonumenten.” Vanuit het domein van de juistheid is dit een te respecteren standpunt, maar in het domein van de waarheid is één grutto gelijk aan één grutto. Beide domeinen moeten niet met elkaar verward worden. Voor beide standpunten is respect op te bren-

gen, maar wij moeten het er desondanks toch samen uit zien te komen. Deze discussie maakt het thema leefomgeving levend in de samenleving. Zolang een debat geen polarisatie veroorzaakt vind ik dat positief.'

Uiteindelijk moet er toch een compromis komen...

'Dat is waar. Wij moeten een oplossing zien te vinden en vragen desnoods een derde partij die gaat bemiddelen. Zo zoeken wij naar een balans. Elk domein heeft nu eenmaal het zijne. Geloof of levensbeschouwing zit in het domein van de waarachtigheid; wetenschap zit in het domein van de waarheid. Vaak gebruik ik zelf het beeld van de drie toga's: die van de hoogleraar, die van de dominee, en daartussen die van de rechter. Ze hebben al drie waarde in ons land. Een rechter spreekt recht, een wetenschapper probeert waarheid te vinden en een dominee wijst op waarachtigheid. Dat kun je niet platslaan met elkaar. Zo leg ik op een verjaardag Habermas uit.'

In een interview met NRC Handelsblad gaf u jaren geleden aan dat in een postmoderne samenleving de identiteitsvraag van waar je woont steeds belangrijker wordt als het geloof wegvalt. De mens trekt zich terug in zijn huis en directe leefomgeving. Op welke wijze sluit het huidige natuurbeleid aan bij deze identiteitsvraag?

'Daar wordt zeker aansluiting bij gezocht! De aanstaande decentralisatie in het sociale domein is beredeneerd vanuit het idee dat je thema's daardoor dichterbij de leefomgeving van de mensen brengt. Wij zien momenteel een grote bloei van geschiedkundige verenigingen: mensen zijn erg op zoek naar hun roots, naar identiteitsbepalende factoren. Veel burgers redeneren lokaal, terwijl de economische en politieke elite nationaal of mondiaal denkt. Heel praktisch: waarom moet "Den

Haag" bepalen of de ruilverkavelingssloot meer naar links of rechts in een polder moet lopen? Dat is geen nationale, maar een regionale afweging. Het debat moeten wij daarom op die schaal voeren. Het openbaar bestuur gaat gelukkig meer en meer die richting op.'

Het RIVM is bij mensen vooral bekend vanwege zijn inzet op het gebied van infectieziekten en de volksgezondheid.

'De "M" staat voor milieu. Alles wat het Rijk aan milieu-instituten had, is inmiddels opgegaan in het RIVM: het oude Instituut voor Drinkwatervoorziening, het oude Instituut voor Afvalverwerking. Recent is het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) afgesplitst. Wij doen bijvoorbeeld de volksgezondheidstoeekomstvoorspellingen en leiden het Centrum Gezond Leven. De combinatie van een veilige, gezonde en duurzame leefomgeving is precies wat het RIVM sterk maakt. Voor de aparte onderdelen kun je terecht bij andere kennisinstellingen, maar het enorme pakket – dat ontzettend ingewikkeld is – proberen wij als RIVM hanteerbaar te maken. De relatie tussen gezondheid en milieu, voornamelijk het onderzoek naar de effecten van het milieu op de gezondheid, is onze sterkste troef. *One health*: één samenhangende gezondheid, daar staan wij voor.'

Wat is dan de betrokkenheid van het RIVM op het gebied van milieu en natuur – de leefomgeving?

'Als RIVM hebben wij een kennisrol en een signalerende rol. Momenteel zijn wij aan het experimenteren met *citizen science*, waarbij wij mensen – en zij ons – helpen met meten. Eén van de onze leukste proeven is dat burgers met hun eigen iPhone fijnstof kunnen meten. In Nederland staan 60 snuffelpalen waarmee wij in opdracht van de nationale regering en

Europa fijnstof meten. Mensen zijn niet geïnteresseerd in de hoeveelheid fijnstof voor het hele land, zij willen het weten voor hun eigen straat. Daar kunnen wij als RIVM niet voor zorgen, hooguit kunnen wij toetsen of het klopt wat mensen meten. Wij meten niet, wij valideren. Al die metingen van burgers helpen ons bovendien het nationale meetnet sterker te maken. Al met al levert dat een mooie win-winsituatie op.’

‘De landbouw moet beseffen dat hij voor een wereldmarkt produceert, maar tegelijk ook in een lokale omgeving opereert.’

De betrokkenheid van mensen bij de leefomgeving is groot, maar vaak mag het niet te veel kosten...

‘De mening dat het niets mag kosten deel ik niet. Mensen zijn bereid heel veel vrije tijd in hun leefomgeving te steken. Ik denk aan de Stichting Het Zuid-Hollands Landschap waarvan ik voorzitter ben. Deze stichting heeft maar liefst 400 vrijwilligers. Je ziet daarnaast ook steeds meer ondernemingen die in het kader van Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen zelf hun verantwoordelijkheid verstaan.’

Welke taak ziet u voor landbouwers/veehouders weggelegd inzake het landschapsonderhoud?

‘De landbouw moet beseffen dat hij voor een wereldmarkt produceert, maar tegelijk ook in een lokale omgeving opereert. Agrariërs zouden eigenlijk een soort contract met de omgeving moeten sluiten. Dat is wat mij betreft de opgave. Een goed initiatief is bijvoorbeeld stadslandbouw. Het contact zoeken met de regio is

heel belangrijk, net als jezelf beheerder voelen van de publieke ruimte. Dat is balanceren, en dus topsport voor boeren. Segmentatie en verkokering moeten wij hoe dan ook zien te voorkomen. Ik geloof meer in coöperatie.’

Rentmeesterschap is voor de SGP-achterban een belangrijk thema. Tegelijk ervaren veel mensen een (financiële) drempel, zo blijkt uit eigen onderzoek.

‘Over prijsverschillen en -prikkel is veel te zeggen, maar daar ga ik nu aan voorbij. Duidelijk is wel dat mensen dankzij allerlei duurzaamheidslabels door de bomen het bos niet meer zien. Bij het RIVM zijn wij bezig met veilig, gezond en duurzaam voedsel. Dan moet je allereerst kijken of het veilig is: zit er bijvoorbeeld geen gif in, welke bestrijdingsmiddelen zijn gebruikt? Gezond: wat is de voedingswaarde, zitten er niet te veel vetten en suikers in? En duurzaam: waar komt het vandaan? Voor al die zaken heb je aparte labels. Mensen weten gewoon niet meer hoe het moet... Het handelingsperspectief is ontzettend ingewikkeld. Mensen willen best duurzaam zijn, zo is mijn gevoel, maar je moet het hanteerbaar maken. Het RIVM onderzoekt allerlei leefstijlinterventies, zoals de gezonde school en de gezonde wijk: wat doet men en werkt het ook? Dat proberen wij vervolgens weer terug te geven. De burger, maar ook de wethouder en de directeur van een school kan dan nagaan hoe tot uitvoering over te gaan. Het is namelijk best een ingewikkelde puzzel: én veilig, én gezond én duurzaam.’

Bij de nieuwe Omgevingswet is het RIVM nauw betrokken. Via de Laan van de Leefomgeving moeten gemeenten – maar ook burgers – eenvoudig kunnen beschikken over betrouwbare gegevens over de leefomgeving. Hoe worden de verschillende bestuurlijke lagen hierbij betrokken?

‘Eén van de onze leukste proeven is dat burgers met hun eigen iPhone fijnstof kunnen meten.’

‘De Laan van de Leefomgeving is een instrument om de grote hoeveelheid informatie te bundelen en toegankelijk te maken. Al die informatie komt van verschillende instanties. Het niet integreren van de informatie betekent dat mensen moeten shoppen. De Laan van de Leefomgeving gaat met behulp van moderne ICT proberen achter het loket de gegevens samen te voegen en te ontsluiten. In samenwerking met de waterschappen kennen wij inmiddels al het Informatiehuis Water. Dit Informatiehuis wordt nu verbonden met een Laan, waarlangs de burger digitaal kan “wandelen”. Hierbij gaat het om de drie B’s: beschikbaar (is de informatie te vinden?), bruikbaar (zijn de gegevens toegankelijk?) en bestendig (is de informatie rechtsgeldig?). Het project is interbestuurlijk – Rijk, provincies en gemeenten moeten de Laan met elkaar aanleggen en inrichten. Voor de natuur heb je de provincies nodig, voor geluid en voor lucht het

‘Op het gebied van een gezond stedelijk leven is nog veel winst te boeken.’

RIVM. Ook Kadaster en Rijkswaterstaat leveren een bijdrage. Het is een ingewikkelde megaklus, maar ontzettend mooi als dit lukt.’

Welke uitdagingen staan Nederland op het gebied van de leefomgeving te wachten?

‘Een groot deel van de Nederlanders woont, werkt en leeft in de steden. Op het gebied van een gezond stedelijk leven – zeg maar de relatie tussen gezondheid en milieu – is echter nog veel winst te boeken. Denk aan de scholen langs de snelweg wat betreft de hoeveelheid fijnstof, maar ook de geluidshinder. Zes procent van de ziektelast heeft nog altijd met milieufactoren te maken.’

Zelf doen

Het is makkelijk om te filosoferen over wat de overheid of anderen moeten doen aan duurzaamheid. Vanuit christelijk perspectief is het net zo belangrijk wat je *zelf* doet. Er is veel minder overheidsbeleid nodig als mensen en bedrijven goede keuzes maken. Daarmee is het ideaal duidelijk: incorporeer duurzaamheid in beslissingen die je neemt.

Vaak is het helemaal niet moeilijk om rekening te houden met duurzaamheid, omdat er veel mogelijkheden zijn. Het gaat bijvoorbeeld simpelweg om de vraag of we bij het kiezen van een energieleverancier ook kijken of deze groene of zwarte energie levert. Er zijn leveranciers die 100% groene energie leveren tegen ook nog eens lagere kosten. Wie om duurzaamheid geeft – en dat zal een christen als het goed is doen – heeft zijn keuze snel gemaakt.

Groen hoeft ook helemaal niet saai te zijn. Kijk bijvoorbeeld naar het aanschaffen van auto's. Vroeger waren zuinige auto's vaak niet de meest aansprekende. Tegenwoordig zijn er auto's beschikbaar die zuinig, snel en mooi zijn. En vaak ook nog voor relatief weinig geld. Zelf heb ik op die manier mijn brandstofgebruik gehalveerd.

Soms is het lastiger. Bijvoorbeeld als je erg graag ver weg met het vliegtuig op vakantie wilt, terwijl je weet dat de milieugevolgen van die keuze groot zijn. Durf je jezelf dan te beperken in je keuzes omwille van duurzaamheid? Op zijn minst mag van christenen gevraagd worden zich die vraag serieus te stellen. Wie er achteloos aan voorbij gaat of er slechts de spot mee drijft, neemt het belang van goed om gaan met de schepping niet serieus.

*Prof. dr. E. Dijkgraaf,
Tweede Kamerlid voor de SGP*

De intrinsieke waarde van natuur en dieren blijft hot. In zowel de nieuwe Wet dieren (2011)¹ als het voorstel voor de nieuwe natuurwet² wordt de intrinsieke waarde van dieren respectievelijk natuur expliciet 'beleden'. Het zijn juist seculiere partijen die hierbij het voortouw nemen. Vanwaar deze drive? Het doet vreemd aan.

Ir. J. Maljaars, redactielid *Zicht*

Verdonkerd goud: onderwaardering van dieren en natuur

Je zou zeggen dat seculiere partijen de neus ophalen voor het ophemelen van dieren en natuur. Immers, *'survival of the fittest'*? Niets is minder waar. En, waar blijven christenen en hun theologen, filosofen en politieke partijen? Ze hebben goud in handen, maar laten het verdonkeren.

Huidige praktijk

De juridische erkenning van de intrinsieke waarde van dieren en natuur heeft oude pa-

pieren. Al in de voormalige Vogelwet (1912) werd erkend dat het voortbestaan van vogelsoorten een zelfstandige waarde heeft. Met het internationale verdrag van Bern (1979) werd dit breder getrokken: 'in het wild voorkomende dier- en plantensoorten vormen een natuurlijk erfgoed van (...) intrinsieke waarde'. Die lijn wordt doorgetrokken in het huidige Biodiversiteitsverdrag (1992). Verdragspartners spreken uit dat zij zich bewust zijn van de intrinsieke waarde van de biolo-

gische diversiteit. Onze eigen Flora- en faunawet³ borduurt hierop voort. In de considerans wordt de intrinsieke waarde van in het wild levende dieren erkend. De toelichting spreekt over een ethische erkenning van het autonome bestaansrecht van in het wild levende dier- en plantensoorten. De nieuwe natuurwet (voorstel) gaat nog een stap verder. De intrinsieke waarde van de natuur wordt in de wettekst zelf genoemd en strekt zich blijkens de toelichting uit tot natuur in al haar verschijningsvormen.

Ook dieren hebben via het recht een intrinsieke waarde 'gekregen'. De Wet op de dierproeven nam het voortouw. Al bij de invoering (1970) stond het belang van het dier centraal en in 1997 werd expliciet opgenomen dat de erkenning van de intrinsieke waarde het algemeen uitgangspunt bij uitvoering van de wet moet zijn. Ook de Nota Rijksoverheid en Dierenbescherming (1981), die zich richt op alle gehouden dieren, spreekt hier al over. In de voormalige Gezondheids- en welzijnswet voor dieren werd de erkenning van de intrinsieke waarde in de toelichting opgenomen. Inmiddels is in de nieuwe Wet dieren (2009) deze erkenning in de wettekst zelf opgenomen. Enkele politieke partijen, als Partij voor de Dieren, PVV en GroenLinks, willen nog een stap verder en pleiten voor het opnemen van dierenrechten in de grondwet... Al met al is sprake van een steeds stevigere juridische verankering van de intrinsieke waarde van dieren en natuur.

Wat wordt bedoeld?

Maar, wat wordt precies bedoeld met de intrinsieke waarde van dieren en natuur? Als je alleen al kijkt naar de duiding in de beleidsstukken, zie je dat het behoorlijk uiteen waaiert. Wat betreft natuur vind je de volgende

formuleringen: autonoom bestaansrecht voor dier- en plantensoorten 'uit het besef dat zij een onvervangbaar onderdeel zijn van het ecosysteem' (Flora- en faunawet); 'in zichzelf waardevol, los van de gebruikswaarde ervan voor de mens' (nieuwe natuurwet); 'waarde los van het belang voor mens of economie' (initiatiefnota Mooi Nederland⁴). Wat betreft de intrinsieke waarde van dieren wordt in de Wet dieren aangegeven dat het gaat om 'de erkenning van de eigenwaarde van dieren, zijnde wezens met gevoel'. In de toelichting wordt daaraan toegevoegd: 'los van de gebruikswaarde die de mens eraan toekent' en 'het staat voor de eigenheid van het dier als levend wezen'. Door de oogharen bekeken is er sprake van intrinsieke waarde als iets waardevol in zichzelf is of wordt geacht, los van de (gebruiks)waarde ervan voor de mens. Anders aangevlogen: als iets een waarde in zichzelf heeft, die niet afgeleid is van een andere waarde.

Wat betreft dieren wordt wel de volgende typering gebruikt:⁵ 1) instrumentele waarde: de gebruikswaarde van dieren voor de mens; uitgangspunt daarbij is het nut voor de mens, 2) intrinsieke waarde: de waardering van dieren als denkend en voelend wezen, al dan niet met inbegrip van integriteit (heelijkheid en compleetheid van een wezen, soortspecificiteit), en 3) inherente waarde: dieren zijn subject van hun eigen leven en verdienen respect als individueel bestaand wezen. Wat betreft natuur wordt in het kader van Maatschappelijke Kosten- en Batenganalyses gewerkt met een andere verdeling:⁶ 1) gebruikswaarde: direct nut van de natuur voor de mens, 2) niet-gebruikswaarde: waarde die gehecht wordt aan het bestaan van bijvoorbeeld een ecosysteem zonder daadwerkelijk

gebruik ervan, al dan niet met het oog op gebruik door toekomstige generaties, en 3) intrinsieke waarde: waarde die de natuur (planten en dieren) zelf aan haar eigen bestaan ontleent.

In de filosofie is ook discussie gevoerd over de vraag welke wezens intrinsieke waarde hebben. In vogelvlucht:⁷ rationale wezens (mens; Kant, 1724), wezens met gevoel (mens en dier; Bentham, 1748) of entiteiten die een 'goed van zichzelf' hebben, dat tot bloei of tot recht zou moeten komen (mens, dier en natuur; Taylor, 1986⁸).

Een belangrijke constatering is dat je met het begrip intrinsieke waarde veel kanten op kunt. Dat geldt voor de wetgeving, maar nog meer voor de toepassing daarvan. Of je integriteit van het dier wel of niet meeneemt, is bepalend voor het oordeel over het pijnloos castreren van biggetjes. Of je de intrinsieke waarde van biodiversiteit of van individuele plantensoorten neemt, maakt veel uit voor de vormgeving van natuurbescherming. Daarbij komt dat deze intrinsieke waarde afgewogen moet worden tegen andere belangen en waarden. Hoe zwaar weegt dan de intrinsieke waarde? Is het 'ja, mits' of 'nee, tenzij' (niet-gebruikswaarde)? Of wegen andere belangen nooit op tegen iets wat intrinsieke waarde (inherente waarde) heeft? Als vastgesteld is dat natuur of dieren intrinsieke waarde hebben, begint de discussie pas...

Waar op gebaseerd?

We proberen wat dieper te graven. Om erachter te komen waar de idee van intrinsieke waarde in seculier perspectief op is gebaseerd, moeten we luisteren naar de (milieu)filosofie. In wetsvoorstellen en verdragen wordt hier helaas weinig over gezegd.

In de eerste plaats valt het op dat de seculiere redenering vaak begint met het verguizen van het (vermeende) joods-christelijk antropocentrisme en de immorele barbarij die dit op zou leveren. Paul Cliteur schreef bijvoorbeeld: 'Het antropocentrisme wordt over het algemeen als de wortel van het probleem [de milieucrisis, HM] aangeduid. Het ligt echter meer voor de hand te wijzen op het idee van een transcendente god. In het dominante christendom geldt: God is niet van deze wereld. Dat betekent dan ook: de wereld is niet

Een belangrijke constatering is dat je met het begrip intrinsieke waarde veel kanten op kunt.

goddelijk. (...) Het is het idee van de transcendente schepper-god die de steen des aanstoets vormt. Alleen immanentie-filosofieën bieden een uitweg.'⁹ En essayist Rudy Kousbroek: 'Behalve dat het verbod om te werken op de Sabbat ook voor de os en de ezel geldt, bevat onze Judeo-christelijke cultuur geen richtlijnen over de behandeling van dieren. Er is alleen de beschavende 'license to kill' van Genesis 9 vers 2 (...). Hoe zouden opvattingen van een herderscultuur uit de bronstijd de morele criteria kunnen leveren voor kwesties als de noodzaak van het vaccineren of de ontoelaatbaarheid van de bio-industrie?'¹⁰

In de tweede plaats de vraag: hoe wordt vervolgens geredeneerd? Ten aanzien van de verhouding mens-dier wordt vooral geredeneerd vanuit de overeenkomst tussen mens en dier. Daarbij speelt het darwinisme een belangrijke rol. De mens wordt dan gezien als niet meer dan een veredeld dier. Van daaruit kun

je verschillende kanten op. De filosofische hoofdstroom trekt parallellen tussen mens en dier en pleit van daaruit voor opwaardering van de status van dieren. Net als mensen zijn dieren wezens met gevoel. Hebben mensen een eigen waarde en een beschermwaardige status, dan dieren ook. Zie Paul Cliteurs boek *Darwin, dier en recht* (2001) voor een duidelijke historische lijn van Darwin naar Regan/heden.⁷ Regan stelt bijvoorbeeld dat ieder wezen dat in staat is om betere of slechtere kwaliteit van zijn of haar leven lichamelijk en psychisch te beleven in ruimte en tijd, op zichzelf waardevol is. Mens en dier hebben

Ten aanzien van de verhouding mens-dier wordt vooral geredeneerd vanuit de overeenkomst tussen mens en dier.

daarom volgens hem dezelfde inherente waarde, waarbij de mogelijkheid voor een individu om aangename of goede ervaringen mee te maken nooit mag worden ontnomen met een beroep op het algemeen belang. Hoe wordt geredeneerd ten aanzien van de verhouding mens-natuur? Hier is minder goed grip op te krijgen. In de milieufilosofie wordt gezocht naar een alternatief voor de antropocentrische invalshoek. Een relevante stroming is het ecocentrisme. Daarin wordt gesteld dat er geen fundamenteel verschil is tussen de mens en zijn omgeving (darwinisme). Het ecosysteem is het centrum van alle dingen en de belangen van de mens zijn daaraan ondergeschikt. De natuur zou daarom intrinsieke waarde hebben, los van

wat de mens daar als waarde-toekennend subject van vindt. Alleen de mens is in staat om deze intrinsieke waarde vervolgens te erkennen en daar consequenties aan te verbinden. Je kunt nog verder doorredeneren. Cliteur citeert de filosoof Fechner, die aangeeft dat planten evenals mensen en dieren een psychisch leven hebben.⁹ De plant is even goed georganiseerd als het dier. Het bloeien en groeien naar het licht toe kun je vergelijken met het lachen en eten van mensen. Planten zijn zelfs beter dan mensen en dieren in staat om hun eigen leven vorm te geven. Hij durft nog geen conclusie te trekken...

Inconsistenties

Hoe moeten we hier nu vanuit christelijk perspectief tegenaan kijken? Als ik een en ander op me in laat werken, loop ik tegen enkele inconsistenties aan.

1. Seculiere filosofen c.s. zetten zich af tegen het vermeende joods-christelijke antropocentrisme. Maar, waarom geen kritische reflectie op het darwinisme? Met een godloze redenering kun je evengoed, of zelfs eerder, bij *hard core* antropocentrisme uitkomen. Immers, 'survival of the fittest'?
2. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat in de seculiere zoektocht de onderbouwing het gevoel volgt. Het gewenste morele kader is meer bedoeld om al gevoelsmatig vastgestelde morele problemen een plek te geven en op te lossen dan om morele problemen op te sporen. Cliteur schrijft bijvoorbeeld dat we te maken hebben met een ecologische crisis, dat het christendom niet helpt om deze crisis te lijf te gaan en dat ander water onder de boot nodig is: 'Wat zou een levensvatbaar wereldbeschouwelijk perspectief zijn dat een basis kan vormen voor onze visie op

de natuur?’⁹ Op een discussiebijeenkomst over biotechnologie bij dieren werd aangegeven dat ‘het begrip dierlijke integriteit intuïtieve bezwaren verwoordt’.¹¹ Het begrip dierlijke integriteit zou nodig zijn om intuïtief ervaren morele problemen een naam te geven.

3. Vanuit seculier en darwinistisch perspectief zou je kunnen zeggen dat voor bijvoorbeeld het houden van dieren alle invalshoeken die dienen om het houden van dieren op een bepaalde manier te rechtvaardigen legitiem zijn.⁵ Toch zie je een duidelijke behoefte om meer houvast te krijgen voor natuur- en dierenbescherming, en anderen daarop aan te spreken. Sterker nog: verschillende seculiere filosofen en partijen schamen zich er niet voor om niet gelijkgestemden te beschuldigen van immoreel en ethisch onacceptabel gedrag. De verwachte morele tolerantie is ver te zoeken.
4. Een cruciale vraag is of bij het gebruiken van de term ‘intrinsieke waarde’ bedoeld wordt op een ‘niet-gebruikswaarde’ (waarde die wel door de mens bepaald wordt, maar losstaat van de directe gebruikswaarde) of op een ‘inherente waarde’ (meer objectieve waarde die iets sowieso heeft, ook al zou de mens vinden van niet). Veel duidelijkheid wordt hier vaak niet over verschaft. In mijn waarneming doelt men steeds vaker op de ‘inherente waarde’. a) Als je let op de formulering van de intrinsieke waarde in het recht valt iets op. Er staat ‘wordt erkend’ of ‘zich bewust van’. En niet ‘wij vinden dat dieren en natuur een intrinsieke waarde hebben’. b) In onder meer de nieuwe natuurwet (toelichting) wordt aangegeven dat natuur in zichzelf waar-

devol is, los van de waarde voor de mens. In de initiatiefnota Mooi Nederland wordt de intrinsieke waarde van de natuur losgekoppeld van de ecologische waarde en de belevingswaarde. c) discussies rond het doden van eendagshaantjes, biotechnologie bij planten en dieren en het snavelkappen bij legkippen laten zien dat, hoewel dierenwelzijn niet echt in het geding is, deze zaken toch breed als ethisch onacceptabel worden gezien. Daarbij wordt verwezen naar de intrinsieke waarde en integriteit van dieren. Dit alles laat zien dat men steeds vaker doelt op de

Het gewenste, seculiere morele kader is meer bedoeld om al gevoelsmatig vastgestelde morele problemen een plek te geven en op te lossen dan om morele problemen op te sporen.

‘inherente waarde’, een waarde die dieren of natuur sowieso hebben, ook al zou de mens vinden van niet. Het impliceert de aanwezigheid van een hogere morele waarheid en neigt (wat betreft natuur) naar een ecocentrische benadering, waarbij het ecosysteem centrum en maat van alle dingen is. Wordt ‘moeder aarde’ de nieuwe godin van de vruchtbaarheid? Ecoloog en filosoof Diederik Boomsma gaf tijdens een rondetafelgesprek in de Tweede Kamer over de nieuwe natuurwet een duidelijk signaal: ‘De wil om intrinsieke waarde op te nemen, lijkt meer een

getuigenis van mensen die willen laten zien hoe spiritueel ze zijn.’

5. Zoals aangegeven waaiert de duiding en toepassing van intrinsieke waarde alle kanten op. In de nieuwe natuurwet staat bijvoorbeeld dat de intrinsieke waarde van natuur in al haar verschijningsvormen wordt erkend. Daarbij wordt aangegeven dat dit beginsel ook in het Biodiversiteitsverdrag wordt genoemd. In het Biodiversiteitsverdrag gaat het echter alleen over de intrinsieke waarde van de biodiversiteit. Natuur in al haar verschijningsvormen omvat veel meer dan alleen biodiversiteit. Nog los van haar vaagheid.

Het seculiere verzet tegen het vermeende joods-christelijke antropocentrisme verdient een krachtig weerwoord.

In Natura 2000-gebieden worden bijvoorbeeld volop beheermaatregelen genomen om kwetsbare soorten te beschermen tegen vergrassing en verbossing. Maar, strijd dat niet met de ‘vrijheid’ voor de natuur om zich te ontwikkelen zonder ingrijpen van de mens? Mij bekruipt het gevoel: weet men wel, waar men het over heeft?

6. De conserverende houding van de mens als het gaat om natuurbescherming en biodiversiteit lijkt in strijd met het darwinistische principe ‘survival of the fittest’. Als je daarvan uitgaat, waarom zouden dier- en plantensoorten dan niet uit mogen sterven?

Lessen voor christenen

Tot slot: wat moeten we hier als christenen mee? Ik wil een drietal overwegingen meegeven. In de eerste plaats hoeven we ons niet te verwonderen. De seculiere zoektocht naar waardering voor dieren en natuur is in het licht van de Bijbel niet verwonderlijk. Paulus schrijft in Romeinen 1: ‘Overmits hetgeen van God kennelijk is, in hen geopenbaard is; want God heeft het hun geopenbaard. Want Zijn onzienlijke dingen worden van de schepping der wereld aan uit de schepselen verstaan en doorzien, beide Zijn eeuwige kracht en Goddelijkheid, (...)’.

In de tweede plaats verdient het seculiere verzet tegen het vermeende joods-christelijke antropocentrisme een krachtig weerwoord. Het beeld wordt geschetst dat de mens door God als heerser op de aarde is gezet en dat hij de vrije hand heeft gekregen om dieren en natuur uit te buiten. Dat beeld klopt niet. Ik krijg sterk de indruk dat dit beeld bewust extreem en onjuist neergezet wordt om God maar buiten beschouwing te kunnen laten. Daarom is verdediging nodig. Juist het Bijbelse perspectief biedt houvast. Het geeft aan dat dieren en natuur (inderdaad) intrinsieke waarde hebben, los van wat de mens ervan vindt, maar ook waarom. Planten en dieren zijn door God ‘naar hun aard’ en tot Zijn eer geschapen, behoren toe aan God (Psalm 104) en hebben een eigenstandige positie in schepping en Goddelijke wetgeving (dorsende os niet muilbanden, sabbatsgebod geldt ook voor os en ezel).¹² De mens mag als rentmeester heerschappij voeren, maar is daarbij verantwoording schuldig aan de Schepper. Van uitbuiting mag geen sprake zijn. We hebben in meerdere opzichten goud in handen.

In de derde plaats een beschamende les: de

seculiere kritiek komt niet uit de lucht vallen. We hebben goud in handen, maar handelen we daar als christenen ook naar? Te vaak botsen leer en leven en verdonkert dit goud. De praktijk leert dat we elkaar in reformatorisch kringen niet echt aan willen of durven spreken over ons handelen ten aanzien van natuur en dieren. De hand moet daarom eerst en vooral in eigen boezem én

aan de ploeg. Wat is nodig: theologische door-denkning van de waardering van dieren en natuur gecombineerd met het (verder) slechten van het taboe om elkaar aan te spreken op ons rentmeesterschap. Zie ook de interviews met de heren Kroon, Groen en Van den Belt verderop in dit nummer. Rentmeesterschap en vreemdelingschap mogen, hoeven en kunnen elkaar niet uitsluiten.

Noten

1. Kamerstuk 31 389. Door Tweede en Eerste Kamer behandeld in 2009. Van kracht per 2011.
2. Kamerstuk 33 348. Ingediend door de voormalige staatssecretaris Bleker. Intrinsieke waarde in wettekst opgenomen via nota van wijziging door staatssecretaris Dijkema (2014). Nu in behandeling bij Tweede Kamer.
3. Kamerstuk 23 147. Van kracht geworden in 2002. Gaat op in de nieuwe natuurwet.
4. Initiatiefnota van de Tweede Kamerfracties van PvdA, GroenLinks en D66 over het natuurbeleid. Maart 2013.
5. Dr. Frank L.B. Meijboom, 'Houden van dieren. Over morele rechtvaardiging, doelen en waarden bij het houden van dieren', essay geschreven in opdracht van het ministerie van Economische Zaken.
6. www.mkba-informatie.nl
7. Paul Cliteur, *Darwin, dier en recht* (Amsterdam 2001).
8. Prof. dr. Musschenga, 'De rol van het begrip "intrinsieke waarde" in de dierethiek' in: Jac Swart, Margreet Jonker en Ronno Tramper (red.), *De weging gewogen. Beschouwingen over ethiek en dierproeven* (Budel 2009), pp. 39-48.
9. Paul Cliteur, 'Op zoek naar een niet-religieus zingevings-perspectief' in: Johan van Workum (red.), *Van wie is de wereld?* (Kampen 1997).
10. Geciteerd in: Marianne Thieme, *De eeuw van het dier* (z.p. 2004).
11. T. Visak en F.L.B. Meijboom, 'Integriteit van dieren: bouwsteen of struikelblok', verslag van de eerste discussiebijeenkomst over biotechnologie bij dieren, gehouden in 2002.
12. Ir. J. Maljaars e.a., *Houden van dieren. Samen werken aan een verantwoorde veehouderij* (Gouda 2012), commentaar nr. 43 Guido de Brès-Stichting, pp. 60-79.

Met risico's wordt in de Nederlandse samenleving tegenwoordig heel anders omgegaan dan aan het eind van de negentiende eeuw. Dat stelt dr. mr. Willem-Jan Kortleven (32), die vorig jaar promoveerde op het proefschrift *Voorzorg in Nederland*. 'Het streven naar preventie wordt steeds sterker.'

B. Provoost MSc, redactielid *Zicht*

Risicobeheersing: van schuldcultuur naar zorgcultuur

Kortleven ging in zijn onderzoek na hoe de samenleving omgaat met kindermishandeling, verkeersonveiligheid en genetisch gemodificeerd voedsel. Volgens hem is op alle drie de terreinen veiligheid steeds meer een absolute waarde geworden.

Sinds een paar jaar kunnen kinderen al voor hun geboorte onder toezicht worden gesteld, genetisch gemodificeerd voedsel wordt strikt gecontroleerd en in het verkeersveiligheidsbeleid wordt nadrukkelijk gesproken over

het volledig uitbannen van dodelijke ongevallen. Deze krampachtige focus op veiligheid brengt met zich mee dat waarden als vrijheid, welzijn en economische ontwikkeling ondergesneeuwd raken.

Sleutelrol

In het optimaliseren van de veiligheid kreeg de overheid een sleutelrol toebedeeld. Als zich ergens een risico voordoet, wordt al snel de overheid van nalatigheid beticht.

Welke ontwikkelingen zijn zichtbaar als het gaat om omgaan met risico's?

'Sinds het eind van de negentiende eeuw heeft het westerse denken over schade, onveiligheid en risico's twee keer een wezenlijke verandering doorgemaakt. Het gaat om de overgang van een schuldcultuur naar een risicocultuur en vervolgens om de overgang naar een voorzorgcultuur.

In de negentiende eeuw is de schuldcultuur overheersend. Als iemand te maken krijgt met schade, is dat primair de eigen verantwoordelijkheid. Wie schade lijdt, is kennelijk niet voorzichtig genoeg geweest. De aansprakelijkheid voor schade kan alleen op iemand anders afgewenteld worden als de schuld daarvoor volledig aan die ander kan worden toegeschreven. Rond het begin van de twintigste eeuw komt de risicocultuur op. Langzamerhand wordt de individuele verantwoordelijkheid voor schade gerelativeerd. Het wordt steeds vanzelfsprekender om een schadevergoeding te krijgen. Die verschuiving wordt ook in de wetgeving zichtbaar, bijvoorbeeld door de komst van de Ongevallenwet.

Vanaf het eind van de twintigste eeuw begint de voorzorgcultuur de risicocultuur te ondermijnen. De focus verschuift van het vergoeden naar het voorkomen van schade.

Hiervoor wordt de overheid verantwoordelijk, evenals andere organisaties met een publieke taak. Zij worden er op aangekeken als het ergens in de maatschappij misgaat en er schade ontstaat die in de ogen van groepen burgers voorkomen had moeten worden.'

Is deze verschuiving winst? Voorkomen is immers beter dan genezen?

'Tot op zekere hoogte is dat natuurlijk waar. Iedereen plukt de vruchten van de toegenomen nadruk op preventie. Het is bijvoorbeeld best prettig om te weten dat de kans om slachtoffer te worden van een verkeersongeluk gering is. Toch kleven er ook belangrijke nadelen aan de focus op preventie. Wat als risico's beperkt zijn? Neem als voorbeeld het dilemma van een ouder die moet beslissen of zijn kind wel of niet op een klimrek mag spelen. Zoon- of dochterlief kan immers naar beneden vallen? De afweging is natuurlijk hoe gevaarlijk iets is. Een ouder moet ook laten meewegen dat een klimrek een veiligheidskeurmerk heeft en dat een kind hooguit een been kan breken. Sommige ouders willen hun kind echter voor iedere schram behouden. Dit voorbeeld schetst hoe er op veel maatschappelijke terreinen over risico's wordt gedacht. Ik signaleer dat er te kramp-

Willem Jan Kortleven

Willem-Jan Kortleven (1982) studeerde Nederlands recht aan de Universiteit Leiden. Van eind 2007 tot medio 2012 was hij promovendus bij de sectie Rechtssociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Op dit moment is hij verbonden aan de afdeling Bestuurswetenschap en Politicologie van de Vrije Universiteit Amsterdam, waar hij onderzoek doet naar bestuurlijke en beleidsmatige omgang met onveiligheid.

achtig gefocust wordt op het beperkt houden van risico's. Het gevaar hiervan is dat mensen niet meer leren hoe om te gaan met tegenslag. Dat wreekt zich op de langere termijn. Een ander bezwaar is dat preventie geld kost. In Nederland klinkt soms dat elk verkeersslachtoffer er één te veel is. Hoe reëel is het echter om te veronderstellen dat het inderdaad mogelijk is om het aantal verkeersslachtoffers tot nul te reduceren? Al het geld dat in het voorkomen van verkeersslachtoffers wordt gepompt, kan niet meer gestopt worden in bijvoorbeeld het veiliger maken van ziekenhuizen. Geld kun je immers maar één keer uitgeven. Nog een bezwaar van de doorgeslagen focus op preventie is afnemende vrijheid. Een mogelijke maatregel om het aantal verkeersdoden af te laten nemen, is beginnende bestuurders te verbieden om 's nachts te rijden. Dit belemmert jeugdige automobilisten echter in hun mobiliteit. Kort gezegd: meer veiligheid betekent minder vrijheid. Op z'n minst moet een bepaald deel van de bevolking vrijheid inleveren om meer veiligheid te bereiken.'

De overheid wordt steeds vaker verantwoordelijk gehouden als er ergens iets misgaat. Is dat volgens u niet terecht?

'Het is te gemakkelijk om een algemeen oordeel te vellen over nalatigheid van de overheid. Recent werd de Nederlandse Staat verantwoordelijk gehouden voor de dood van moslims in Srebrenica. Ik vind dat hier veel voor te zeggen valt, omdat de Staat destijds moreel verantwoordelijk was voor het deporteren van Bosnische mannen uit Srebrenica. De militairen hadden er rekening mee moeten houden dat de mannen gedood konden worden, zoals daadwerkelijk gebeurde. Het is echter opvallend dat tegenwoordig de Staat

regelmatig gedaagd wordt. Dat gebeurde bijvoorbeeld na de schietpartij in Alphen aan den Rijn. Tristan van der V. schoot zes mensen dood en daarna zichzelf. Toch werd de overheid mede aansprakelijk gesteld omdat het ten onrechte een wapenvergunning had verleend. Een ander voorbeeld is de dood van twee motorrijders in de gemeente Stichtse Vecht in 2009. Twee jaar geleden oordeelde de rechtbank dat de gemeente schuld heeft aan het ongeluk omdat het nalatig was geweest in het wegonderhoud. Als de gemeente eerder actie had ondernomen, zou dat doden hebben voorkomen. Het problematische hiervan vind ik dat er heel erg wordt geredeneerd met de kennis van nu. Een logisch gevolg van die uitspraken is dat overheid nog meer gaat proberen om risico's te verkleinen. Daarmee willen ze voorkomen dat ze later zelf in het beklagdenbankje terechtkomen.'

'Op z'n minst moet een bepaald deel van de bevolking vrijheid inleveren om meer veiligheid te bereiken.'

Zoeken we niet gewoon een gemakkelijke zondebok? 'Het kan veel genoegdoening opleveren om iemand anders aansprakelijk te kunnen stellen voor geleden schade. Recent stapte een deel van de nabestaanden van de MH17 naar de rechter omdat de Nederlandse overheid niet goed zou handelen in het afwikkelen van de ramp met vlucht MH17. Het aanklagen van de pro-Russische rebellen in Oekraïne lijkt meer op zijn plaats, maar de kans dat zij een schadevergoeding betalen is nihil. De na-

www.maf.nl

MAF vliegt voor
Gezondheidszorg in arme landen

**Geef uit dankbaarheid!
Red een mensenleven!**

€ 15,- Elke vijf minuten stijgt ergens ter wereld een MAF vliegtuig op. Voor 15 euro kan MAF 3 minuten vliegen.

€ 35,- Dokter Foster wil twee klinieken per dag bereiken met het MAF vliegtuig. Voor 35 euro kan dokter Foster 35 kilo medicijnen meenemen.

€ 150,- Voor behandeling in het ziekenhuis zijn mensen in bergdorpen afhankelijk van MAF. Voor 150 euro vliegt MAF 1 patiënt naar het ziekenhuis.

www.maf.nl/geef

Onze nieuwste publicatie
te verkrijgen via:
www.sgp.nl/webshop
of te bestellen via
010-7200785

€ 9,95
(exclusief verzendkosten)

**VOOR EEN GOED BOEK
NIET LANG OP ZOEK!**

Boekhandel R. van der Meijden
Nedereindsestraat 7 – 4041 XE Kesteren
Tel. 0488-482226 (Bgg. 0488-482134)
Email: info@vdmeijden-boekhandel.nl

Maandags gesloten

**Ambities? Belemmeringen?
Groei!**

Wat klinkt het mooi. Ambities hebben. Verder willen komen, groter willen worden. We ontmoeten dagelijks ondernemende mensen en organisaties die we daarbij helpen.

Maar misschien hoort u bij de mensen die niet zo van de ambities zijn en hebt u maar één wens. Lekker in uw vel zitten. Dat groeien komt later wel - denkt u. U hebt genoeg aan uw hoofd. Misschien persoonlijk, misschien zakelijk.

De een heeft ambities, de ander problemen. De een ziet kansen, de ander voelt belemmeringen. Bent u de een of de ander? In beide gevallen hebt u een goede reden om kennis te maken met Bunt Management en Bunt Persoonlijke Ontwikkeling.

Wilt u ook stappen zetten op weg naar groei?
Ga naar www.buntgroep.nl
of bel 0318-830226.

Bunt
groei van mens en organisatie

Bunt Groep is een onafhankelijk adviesbureau, gespecialiseerd in trainingen, coaching, organisatie- en managementadvies en psychosociale hulpverlening. Wij helpen organisaties en mensen zich te ontwikkelen.

Bunt Groep - Galileilaan 23d - 6716 BP Ede - T 0318-830226 - E info@buntgroep.nl

bestaanden zoeken niet zozeer een schuldige, als wel iemand waar gemakkelijk schade op is te verhalen. In het algemeen is dat de overheid. Die heeft de diepste zakken.'

Welke risico's zijn er de laatste vijftig jaar bijgekomen?

'Er is vooral aandacht gekomen voor milieu-problemen. Ook zijn er risico's bijgekomen als gevolg van de voortschrijdende techniek. Denk aan UMTS-masten, hoewel er geen wetenschappelijk bewijs is geleverd voor gevaren. Het debat over kernenergie en asbest is ook van de afgelopen decennia. Datzelfde geldt voor terrorismedreiging. Van dat laatste is vooral de mondiale impact nieuw.'

Welke nieuwe risico's zitten eraan te komen?

'Ik voorzie op dit moment niet echt nieuwe risico's. Waar we mogelijk meer van gaan horen, is nanotechnologie. De overheid probeert hierover voorzichtig een maatschappelijk debat te ontketenen. Het meeste waar we van te horen krijgen, zijn denk ik oude risico's in een nieuw jasje. Denk bijvoorbeeld aan een ziekte als ebola, of de verspreiding van weer een nieuwe vogelgriepvariant.'

Welke politieke partijen spelen een voortrekkersrol in debatten over risico's?

'Er is geen enkele partij die alle debatten over risico's aanzwengelt. Er is niet zoiets als een "kampioen voorzorgsdenken". Elke politieke partij maakt een selectie. Partijen als GroenLinks, D66, ChristenUnie en tot op zekere hoogte SGP maken zich vooral zorgen om het milieu. Die laatste twee partijen roeren zich ook op specifieke gronden in het debat over gentechnologie. Niet alleen vrezen die partijen voor de mogelijke gevaren, ook hebben ze er problemen mee dat er aan de schepping wordt

gesleuteld. PVV, VVD en ook wel het CDA laten met name van zich horen als het gaat om criminaliteit en terrorisme. Denk bijvoorbeeld aan CDA-leider Buma die vooral tijdens het debat over Syriëgangers van zich deed spreken. De SP is kampioen asbestbestrijding. Dat is logisch natuurlijk. Asbest is een belangrijke bron van beroepsziekten. Als arbeiderspartij komt de SP op voor werknemers.'

Hoe gaat Nederland om met risico's in vergelijking met omliggende landen?

'Vergeleken met landen in de buurt is Nederland niet radicaal anders. Wel zie je in bepaalde landen soms andere discussies. In Engeland is bijvoorbeeld stevig gediscussieerd over de risico's van mobieltjes. In Nederland is gesproken over het reduceren van verkeersdoden tot nul, maar het is vooral in Scandinavië waar dat serieus wordt nagestreefd. Uiteindelijk is Nederland in veel dingen gematigd. De koopman en de dominee worden vaak even belangrijk gevonden.'

In bijvoorbeeld China wordt voor veel risico's een oogje toegeknepen.

'Volgens de beroemde piramide van Maslow ga je je pas druk maken om bepaalde zaken als aan basisbehoeften is voldaan. Die piramide kun je ook op landenniveau toepassen. Hoe welvarender een land wordt, hoe meer aandacht er wordt geschonken aan risico's. In China was milieu tot voor kort nauwelijks een issue. Recent sloot de partij echter een deal met de Verenigde Staten om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen. We zien in dat land eenzelfde beweging als wat we eerder al in het Westen zagen. Dat is ook niet zo vreemd. China staat met het ene been in ons verleden en met het andere been in ons heden.'

Activisten juichen erom, vissers verzetten zich ertegen en de EU-wetgever vestigt al haar hoop erop. De aanlandplicht, oftewel de verplichting om alle visvangst aan wal te brengen, houdt de gemoederen flink bezig. Maar wat is nu precies deze nieuwe verplichting die moet zorgen voor duurzame visserij in de EU, maar ook steeds meer daarbuiten?

Mr. drs. H. Plas, jurist internationaal en Europees recht

Beheren of frustreren?

Het Europese visserijbeleid

Elke visser krijgt ermee te maken: ongewenste bijvangst. Het kan dan gaan om ondermaatse vis, beschermde vis, of maatse vis waar hij geen quotum voor heeft. De mate van bijvangst verschilt per visserij. Zeker in gebieden waarin veel vissoorten naast elkaar leven, zoals in de Noordzee, ligt dit relatief hoog. Tot voor kort mocht (of moest) de visser deze bijvangst in zee teruggooien. Zo is de teruggooi voor de boomkorvisserij, die zich met name op platvis richt, geschat op gemid-

deld 60% van de totale vangst. In de Nederlandse pelagische¹ sector – waarbij de schepen voornamelijk op haring, makreel, horsmakreel en wijting vissen – is dit zo'n 10%.² Maar of de teruggooi nu groot is of klein, de EU-wetgever heeft er onlangs een streep doorgezet. Vanaf 2015 wordt het geleidelijk aan verboden om bijvangst terug te gooien. De vis zou dit namelijk vaak niet overleven, met aanzienlijke ecologische schade en economische verspilling tot gevolg.

Dat deze nieuwe regel grote gevolgen zal hebben voor de visserijsector, is vrijwel zeker. Of het zal leiden tot duurzame visserij, is daarentegen de grote vraag.

In deze bijdrage plaats ik de aanlandplicht in de context van het visbeheer. Ik schets hier toe eerst de algemene lijnen van het Europese visserijbeleid, om mij vervolgens te richten op het hoe en waarom van de aanlandplicht. Ik vestig daarna de aandacht op het groeiende belang van het internationaal recht. Ten slotte leg ik mijn bevindingen naast het verkiezingsprogramma van de Eurofractie van ChristenUnie-SGP.

1. Het GVB

Voor een goed begrip van de aanlandplicht dienen we eerst de hoofdlijnen van het Europese visserijbeleid te schetsen. Visserij is namelijk al decennialang een exclusieve gelegenheid van de Europese Unie. Dat wil zeggen dat lidstaten niet langer de bevoegdheid hebben om hun eigen regels te maken, maar uitvoering dienen te geven aan een stelsel van Europese regels dat tezamen het Gemeenschappelijk Visserijbeleid (GVB) wordt genoemd.

Binnen het GVB kunnen we grofweg vier pijlers onderscheiden: instandhouding en beheer van de rijkdommen van de zee, subsidies, marktordening en internationale verdragen met niet-EU landen. Hoewel deze pijlers met elkaar samenhangen, is op deze plaats met name de eerste van belang. Deze omvat namelijk de maatregelen die het duurzaam beheer van de visbestanden tot doel hebben, zoals de grootte van de vloot, totale toegestane vangsten en quota, het vaststellen van minimumgroottes, of het bepalen van de maaswijdte.

Om uiteenlopende redenen hebben deze maatregelen niet geleid tot een duurzame visserij. Zo worden bijvoorbeeld de totale toegestane vangsten om politieke redenen veelal tientallen procenten boven het wetenschappelijk advies vastgesteld.³ Dit heeft geleid tot een situatie waarin 88% van alle visbestanden in de Uniewateren overbevist is. Daarvan bevindt 30% zich buiten de veilige biologische limieten. Buiten de EU is het niet veel beter: wereldwijd is 80% van alle visbestanden overbevist.⁴ Hierbij moet wel worden aangekend dat er visbestanden zijn, zoals de Noordoost-Atlantische makreel, die zo groot en gezond zijn, dat ze als onderbevist worden aangemerkt.⁵ Ook in de Noordzee staan de belangrijkste vissoorten er goed voor.⁶

Het GVB is tevens berucht om zijn micromanagement en rigiditeit. Een treffend voorbeeld komt van eigen bodem. Hierboven

Het Gemeenschappelijk Visserijbeleid is berucht om zijn micromanagement en rigiditeit.

noemde ik dat er in de boomkorvisserij gemiddeld 60% bijvangst is. Dit heeft te maken met de wijze van vissen: zware kettingen worden over de bodem gesleept om de platvis op te schrikken.

Nu is in Nederland de zogeheten pulskor ontwikkeld die, in plaats van kettingen, draden gebruikt waar kleine stroomstoten doorheen lopen. Door deze innovatie wordt het percentage bijvangst drastisch omlaag gebracht. Verder leidt het tot betere opbreng-

sten, minder verstoring van de bodem en een aanzienlijk lager brandstofgebruik. Al deze voordelen ten spijt heeft de Europese Commissie het grootschalig gebruik ervan jarenlang tegengehouden, vanwege een algemeen verbod op elektrisch vissen...

Wanneer we in ogenschouw nemen dat ook de andere pijlers grote gebreken kennen, is het begrijpelijk dat de Europese Commissie een fundamentele wijziging van het GVB voorstond: 'De stapsgewijze fragmentarische hervormingen moeten baan ruimen voor een gerichte aanpak van de hoofdoorzaken die aan de basis liggen van de vicieuze cirkel waarin de Europese visserijsector al tientallen jaren gevangen zit.'⁷ Inzake het beheer van de visbestanden werd deze gevonden in de aanlandplicht, die essentieel wordt geacht voor het bereiken van een duurzame visserij.

2. Aanlandplicht

Op 1 januari 2014 is de nieuwe Basisverordening voor het Gemeenschappelijk Visserijbeleid van de EU in werking getreden.⁸ In deze verordening zijn de algemene regels voor de Europese visserijsector voor het komende decennium vastgelegd. Centraal staat artikel 15, waarin we de aanlandplicht vinden. Deze geldt niet alleen in de Uniewateren, maar in beginsel ook op Unieschepen die daarbuiten vissen. Voor de Uniewateren is een tijdschema opgesteld waarbinnen de aanlandplicht van kracht wordt: afhankelijk van de visserij is dit 2015, 2016, 2017 of 2019. Voor de Noordzeevervisserij is dit 1 januari 2016. Vanaf die datum moet alle, ook ondermaatse, vis aan wal worden gebracht. Hoewel die ondermaatse vis wel in de quotaberekening wordt meegenomen, mag deze niet voor menselijke consumptie worden verkocht.

Toch is de aanlandplicht niet absoluut. Er zijn diverse uitzonderingen. Zo geldt de plicht niet voor soorten waar geen quotum voor is vastgesteld. Beschermd vissoorten dienen nog steeds te worden teruggegooid. Voorts mogen vissoorten, waarvan wetenschappelijk vaststaat dat zij een hoge overlevingskans hebben, worden teruggegooid. Ook geldt er een de *minimis*-vrijstelling, die teruggooi tot 5% van de bijvangst toestaat. Deze twee uitzonderingen moeten wel via aparte teruggooiplannen door de Europese Commissie worden goedgekeurd. Hier is een rol weggelegd voor meerjarenplannen en gemeenschappelijke aanbevelingen van lidstaten.⁹ Ten slotte voorziet de Basisverordening nog in twee flexibiliteitsbepalingen voor quota.

Het gaat dus duidelijk om een complexe maatregel. Deze complexiteit wordt nog eens verhoogd doordat de Verordening belangrijke vragen onbeantwoord laat, zoals: hoe moet de werkwijze aan boord worden aangepast? Hoe moet in de quota rekening worden gehouden met ondermaatse vis? Wat is procentueel gezien de ondergrens voor hoge overleving? Hoe wordt naleving gecontroleerd? Voorts zorgt de invoering van de aanlandplicht voor aanzienlijke kosten: voor de Nederlandse visserij alleen al bedragen deze tussen de 6 en 28 miljoen euro.¹⁰ De visserijsector staat dus, op z'n zachtst gezegd, voor grote uitdagingen.

Maar er is meer. De Verordening bepaalt namelijk ook dat internationale verplichtingen voorrang hebben, en dat de Commissie die verplichtingen in Unierecht kan implementeren, met name aangaande afwijkingen op de aanlandplicht. Wat betekent dit?

3. Internationaal

De term ‘internationale verplichtingen’ heeft hier twee betekenissen: afspraken met derde wereldlanden en regelingen aangaande de internationale wateren. Bij die eerste categorie gaat het om overeenkomsten waarbij de EU toegang krijgt tot de territoriale wateren van derde wereldlanden, meestal tegen een financiële compensatie. Concreet betekent dit dat circa 8% van de totale EU-vangst uit de territoriale wateren van derde wereldlanden komt, met name in Afrika. Dat de EU hiertoe overgaat, kan niet worden losgezien van de overbevissing in de Uniewateren. Het is daarom wel aangevoerd dat de EU de zeeën leegkoopt.¹¹ In enkele van deze verdragen zijn ook aanlandverplichtingen opgenomen, dan wel stappen daartoe genomen. Het belang daarvan is (vooralsnog) echter beperkt.

Van groter belang is het visbeheer in de internationale wateren, die ongeveer 40% van het totale aardoppervlak beslaan. Hierin wordt actief gevestigd op pelagische vis, met de EU als grote speler. Circa 20% van de gehele EU-vangst komt uit deze wateren. Naast de in het begin genoemde vissoorten gaat het dan met name om zalm en tonijn. Doordat in beginsel eenieder toegang heeft tot deze visbestanden, is er een uitgebreid juridisch stelsel van maatregelen van kracht. Er zijn verdragen die het juridisch raamwerk voor duurzaam beheer van de visserij beogen te regelen.¹² Op wereldtoppen worden afspraken gemaakt over bijvoorbeeld de duurzame maximale opbrengst van visbestanden.¹³ De Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (VN) vaardigt al 22 jaar resoluties uit over het toewerken naar duurzame visserij.¹⁴ De Voedsel- en Landbouworganisatie van de VN (FAO)

heeft actieplannen ontwikkeld voor zowel de bescherming van vissoorten als richtlijnen voor bijvangst en teruggooi. En hoewel veel van deze instrumenten juridisch niet-bindend zijn, vormen ze wel vaak de bron voor (Europese) wetgeving.

Op Europees en internationaal niveau klinkt een steeds luidere roep om de positie van RFMOs te versterken. Dit brengt een grotere invloed van het internationaal recht met zich mee.

Het dagelijks visbeheer in de internationale wateren staat onder auspiciën van regionale organisaties voor visserijbeheer – ook wel bekend onder de Engelse afkorting RFMOs. De EU is lid van twaalf RFMOs en derhalve gebonden aan de maatregelen die zij uitvaardigen. Vrijwel al deze organisaties hebben bindende aanlandplichten uitgevaardigd, bijvoorbeeld op het gebied van de tonijnvangst.¹⁵ Deze wijken alle substantieel af van het EU-recht. Dit betekent dat voor de Unieschepen die binnen de jurisdictie van deze organisaties vissen, aparte regelingen in het EU-recht gemaakt moeten worden. Het verdient daarbij opmerking dat uit recent onderzoek is gebleken dat RFMOs hun beheerstaak slecht waarnemen.¹⁶ Op Europees en internationaal niveau klinkt daarom een steeds luidere roep om de positie

van RFMOs te versterken. Dit brengt ook een grotere invloed van het internationaal recht met zich mee. Doordat de Europese Commissie zowel internationale wetgeving in het Unierecht implementeert als de EU op het internationale niveau vertegenwoordigt, is het de grote vraag in hoeverre de lidstaten nog invloed kunnen uitoefenen op de regelgeving voor de pelagische sector.

Dit brengt mij op mijn laatste punt. Wat is de visie van de SGP op het beheer van onze visbestanden?

4. SGP

Zowel het landelijke SGP-verkiezingsprogramma van 2012 als het ChristenUnie-SGP-verkiezingsprogramma voor de Europese verkiezingen van 2014 besteden aandacht aan het visserijbeleid in het algemeen en de aanlandplicht in het bijzonder. Ik beperk mij hier tot die laatste, omdat deze het meest uitgebreid is en het landelijke programma er inhoudelijk niet van afwijkt.

Op basis van mijn bevindingen kan ik mij grotendeels vinden in de standpunten. Er is een goede balans getroffen tussen rentmeesterschap en ondernemerschap. Het onderstrepen van het belang van een meer geregionaliseerd en flexibel visserijbeleid is mijns inziens de juiste. Ook de nadruk op innovatieve technieken, zoals de pulskor, en een juiste informatievoorziening zijn van groot belang. Toch mis ik twee zaken.

a. Meerjarenplannen

Ten eerste de meerjarenplannen. Deze bevatten doelstellingen voor het beheer van een bepaald visbestand, en vaak ook gedetailleerde programma's over het bereiken daar

van. De Eurofractie benadrukt terecht de meerwaarde van deze plannen, ook als alternatief voor de aanlandplicht. Er is echter een maar: sedert 2009 zijn er geen voorstellen voor nieuwe plannen of wijzigingen in bestaande plannen aangenomen vanwege een institutionele impasse tussen de Raad van Ministers en het Europees Parlement.¹⁷ Sinds het Parlement in dat jaar medewetgever in het GVB is geworden, verschillen beide instellingen over de rol die hen toekomt. Deze impasse is eind 2012 ook al door Bas Belder en Christine van Dijk in een opiniestuk aangekaart.¹⁸ Gezien het belang dat aan meerjarenplannen wordt gehecht, had het de opstellers dan ook gesierd deze problematiek expliciet te vermelden en aan te geven of zij hier een oplossing voor zien.

b. Externe dimensie

Ten tweede rept het programma met geen enkel woord over de externe dimensie van het GVB, noch over de ontwikkelingen binnen het internationaal recht. Natuurlijk is het gerechtvaardigd dat met name aandacht wordt besteed aan de gevolgen van het nieuwe beleid voor de Noordzeevervisserij, maar enige overwegingen over de groeiende invloed van het internationaal recht op de pelagische visserij waren toch wel op zijn plaats geweest, zeker omdat deze tendens al in het voorstel voor de nieuwe Basisverordening uit 2011 zichtbaar was.¹⁹

Tot besluit

Het kan zijn dat u na het lezen van dit artikel door de bomen even het bos niet meer ziet. Stelt u zich dan eens voor dat u een visser bent... De problemen zijn velerlei, de weg naar duurzaam visbeheer lang en de wetgeving complex. Of de aanlandplicht een positieve

rol kan spelen, is zeer twijfelachtig. Toch is dit geen reden om dan maar bij de pakken neer te gaan zitten. Zoals het SGP-verkiezingspro-

gramma uit 2012 het stelt: ‘Goed rentmeesterschap begint bij burgers en bedrijfsleven, níet bij de overheid.’ Wat is uw bijdrage?

Noten

1. Pelagische vis kan gedefinieerd worden als vis die ver van de kust in de open zee zwemt.
2. Europese Commissie, *European Commission Impact Assessment of Discard Reducing Policies* (maart 2011), pp. 1 en 6. Het rapport is te vinden op <http://ec.europa.eu/fisheries/documentation/studies/discards/annex_en.pdf> [laatst geraadpleegd op 17 november 2014].
3. S. Khalilian e.a., ‘Designed for Failure: A Critique of the Common Fisheries Policy of the European Union’, *Marine Policy* 34,6 (2010), p. 1179. Deze studie gaat uit van een percentage van 48%.
4. Deze percentages zijn ontleend aan M. Cardinale e.a. ‘Rebuilding EU fish stocks and fisheries, a process under way?’, *Marine Policy* 39 (2013), p. 43.
5. IMARES, ‘Makreelbestand groot, gezond en ‘onderbevestigd’, zie <<http://www.wageningenur.nl/nl/Expertises-Dienstverlening/Onderzoeksinstituten/imares/show/Makreelbestand-groot-gezond-en-onderbevestigd.htm>> [laatst geraadpleegd op 17 november 2014].
6. T. Roos geeft in zijn artikel in kort bestek hier een goede weergave van. Zie: ‘Er zwemt steeds meer vis in de Noordzee’, *Reformatorisch Dagblad*, 8 september 2014.
7. Groenboek over de Hervorming van het gemeenschappelijk visserijbeleid, Brussel 22-04-2009, COM (2009) (163) definitief, p. 5.
8. Verordening (EU) Nr. 1380/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 11 december 2013 inzake het gemeenschappelijk visserijbeleid, PbEU L 354/22, 28-12-2013.
9. Zie bijvoorbeeld de gedelegeerde verordening van de Commissie tot vaststelling van een teruggooiplan voor bepaalde kleine pelagische visserijen en visserijen voor industriële doeleinden in de Noordzee, d.d. 20-10-2014 C(2014) 7558 final. Deze verordening dient per 2015 in werking te treden.
10. E. Buisman e.a. ‘Economische effecten van een aanlandplicht voor de Nederlandse visserij’, 2013, LEI-rapport 2013-062, LEI Wageningen UR, Den Haag, p. 9.
11. M. Uken, ‘Fischfang für Afrikas Küste: Europa kauft die Meere leer’, *Der Spiegel*, 28 augustus 2010. Dit artikel is te vinden op <<http://www.spiegel.de/wirtschaft/fischfang-vor-afrikas-kueste-europa-kauft-die-meere-leer-a-712541-2.html>> [laatst geraadpleegd op 17 november 2014].
12. Het gaat dan met name om artikelen 116-119 van de *United Nations Convention on the Law of the Seas en de United Nations Fish Stocks Agreement*.
13. Dit begrip staat ook wel bekend onder het Engelse *maximum sustainable yield* (MSY). Het is te vinden in §30 van de Johannesburgtop uit 2002 en §168 van de Rio+20 top uit 2012.
14. Wanneer de eerste resolutie, A/RES/49/118 van 29 januari 1993, vergeleken wordt met resolutie A/RES/68/71 §96 van 25 februari 2014, dan valt op dat de boodschap in wezen dezelfde is.
15. Aangaande tonijn gaat het dan om de Commission for Southern Bluefin Tuna, de International Commission for the Conservation of Atlantic Tunas, de Indian Ocean Tuna Commission en de Inter-American Tropical Tuna Commission.
16. E. Gilman e.a., ‘Performance of regional fisheries management organizations: ecosystem-based governance of bycatch and discards’, *Fish and Fisheries* (2014) nr. 15, pp. 327-351.
17. Final Report of the Taskforce on multiannual plans, april 2014, paragraaf 6. Dit rapport is beschikbaar op <http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/pech/dv/taskfor/taskforce.pdf> [laatst geraadpleegd op 17 november 2014].
18. B. Belder en C. van Dijk, ‘Rationaliteit zoek bij Europees visserijbeleid’, *Reformatorisch Dagblad*, 24 december 2012. Zie <http://www.refdag.nl/opinie/rationaliteit_zoek_bij_europees_visserijbeleid_1_702095> [laatst geraadpleegd op 17 november 2014].
19. Voorstel voor een verordening van het Europees Parlement en de Raad inzake het gemeenschappelijk visserijbeleid, Brussel, 13.7.2011, COM(2011) 425 definitief, pp. 9-10.

Duurzaamheid en rentmeesterschap worden veel met de mond beleden, ook door orthodoxe christenen. De grote vraag is echter of het in de praktijk ook 'leeft' en handen en voeten gegeven wordt. Krijgt de zorg voor het milieu in opvoeding, onderwijs en prediking wel voldoende aandacht?

Ir. J. Maljaars, redactielid *Zicht*

'Is dit wel zuivere koffie?'

De redactie heeft de heren H. van den Belt (predikant en hoogleraar), W. Groen (Driestar Educatief) en L.A. Kroon (Jeugdbond Gereformeerde Gemeenten) enkele vragen voorgelegd. Van den Belt: 'Waar de verhouding tot de Schepper door het verzoenend werk van Christus centraal staat, zal als vrucht van de Geest ook zorg voor de schepping ontstaan.'

Prof. dr. H. van den Belt

hoogleraar Gereformeerde
Godgeleerdheid en bestuurslid van
de Guido de Brès-Stichting

In prediking en pastoraat in reformatorische kring lijkt weinig aandacht te zijn voor zorg voor Gods schepping in het licht van de Bijbel. Wat is uw indruk?

‘Ik houd meer preken dan ik hoor, maar ik denk dat die indruk wel klopt. Wat het pastoraat betreft lijkt het me logisch dat daarin andere vragen voorrang krijgen.

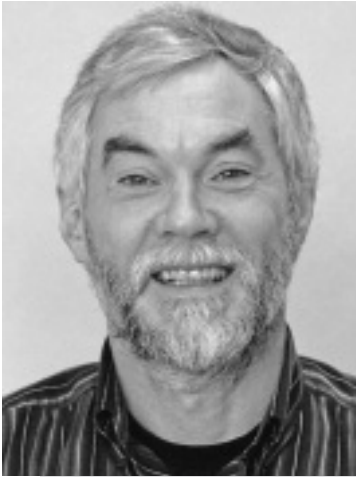
De ouderlingen die op huisbezoek vragen: “Is dit wel zuivere koffie?” zijn denk ik in de minderheid.’

Rentmeesterschap raakt aan onze levensstijl. Durven we de confrontatie niet aan en is zorg voor de leefomgeving daarom een ondergeschoven kindje?

‘In de kerk preken en zingen we over het vreemdelingschap, maar het wagenpark op de parkeerplaats houdt zo zijn eigen preek... De vrucht van de Geest is ook matigheid. Gerechtigheid is in de Schrift een werkwoord. Als je google-t op ‘rentmeesterschap’ kom je meteen bij het CDA uit. Maar daar lijkt het vooral een Bijbels gekleurd synoniem te zijn voor duurzaamheid. We moeten niet vergeten dat dit woord in de eerste plaats betekent dat we tussen nu en honderd jaar voor de troon van God staan. We kunnen de eeuwige tabernakelen alleen binnengaan als we ook in de kleine dingen getrouw zijn. Die noties mogen we niet kwijtraken.’

Welke plek moet rentmeesterschap/zorg voor Gods schepping volgens u krijgen in prediking en pastoraat?

‘Als er iets dodelijk is voor de zorg voor de naaste en de schepping is het wel het moralisme. “Gij zult duurzaam zijn...” kan ook gemakkelijk een nieuwe wet worden. De toebereiders houden er een schuldgevoel en de hypocrieten een goed gevoel aan over. Zo gaat het altijd waar de Wet het Evangelie verdringt. Maar waar de verhouding tot de Schepster door het verzoenend werk van Christus centraal staat, zal als vrucht van de Geest ook zorg voor de schepping ontstaan. Het is immers de erfenis van Christus. *De aarde is des Heeren...* Daar mogen we wel een beetje zuinig op zijn.’

Wim Groen

docent natuuronderwijs Driestar Educatief

Hoe belangrijk vindt u het dat op christelijke scholen aandacht wordt besteed aan zorg voor Gods schepping?

'Allereerst: laat in het gezin de zorg en aandacht voor leef-omgeving al vroeg beginnen, en laten kerken vooral ook artikel 2 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis in z'n breedte laten spreken. Scholen hebben hun eigen verantwoordelijkheid op de terreinen van vorming en kennis. Het is van essentieel belang – vanuit verantwoordelijk burgerschap alsook ieders taak om met zorg met Gods schepping om te

gaan – dat kinderen en studenten hierover kennis, inzicht en vaardigheden opdoen. In onze basisopleiding Pabo 1-2 en in de specialisatiestromen van Pabo 3 (keuzevakken Aardrijkskunde en Natuuronderwijs) komen zorg voor mens (ook: jijzelf!) en milieu, rentmeesterschap en duurzaamheid als bewust gekozen trefwoorden en lesinhouden terug. Juist christelijk-reformatorisch onderwijs kan vanuit haar basis en traditie het verschil laten zien tussen enerzijds een louter horizontalistische en anderzijds een Bijbelse benadering.'

Leeft het thema 'zorg voor Gods schepping' op christelijke scholen?

'Er zijn prachtige voorbeelden bekend van scholen, die kinderen heel bewust met milieuzorg in aanraking brengen. Het *Reformatorisch Dagblad* heeft daarover onlangs een leerzame serie gepubliceerd. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat ook tal van christelijke basisscholen behept zijn met het 'RTL-syndroom' (= overmatige aandacht voor Rekenen, Taal, Lezen en de gevolgen daarvan) en daardoor structureel zaakvakinhouden en vormingsaspecten rondom rentmeesterschap laten liggen. Wanneer daarvoor alleen aandacht is bij die ene milieuminnende juf, doet een directie kinderen en ouders tekort. We voeden niet op voor toetsen, we voeden vooral op voor "leren verantwoord te leven voor het aangezicht des Heeren".'

Welke aanbevelingen heeft u voor het christelijk onderwijs?

'Scholen hoeven het wiel niet uit vinden. Op teamniveau: analyseer je methoden op zorgthema's. Bespreek als team hoe je dit vanuit Bijbels oogpunt door middel van speerpunten vorm kunt geven. Speerpunten zijn scherp... Het mag impact hebben op kinderen, vragen oproepen, discussie veroorzaken, maar dan bereik je wellicht beter wat je eigenlijk wilt. Waarom zijn de dingen in onze maatschappij zoals ze zijn? Kan het anders? Wat zegt de Bijbel hiervan? Moet het anders? Op welke gronden? Wat vinden kinderen daar zelf van? Welke motieven kennen ze al? Wat doen ze thuis (al)? Wat kunnen we als school, als klas, als groepje nog meer doen? Zijn er ook plaatselijke projecten? Op bestuursniveau: in de nieuwbouw van Driestar Educatief is op tal van punten duurzaamheid mooi vorm gegeven. Bespreek mogelijkheden met de directies. Gods schepping zal erbij gebaat zijn en de Heere komt aan Zijn eer.'

Laurens Kroon

directeur Jeugdbond Gereformeerde Gemeenten

Hoe leeft 'zorg voor de leefomgeving' onder reformatorische jongeren?

'Die zorg leeft niet zo maar bij jongeren. Van opvoeders wordt gevraagd hen daarin voor te gaan. Principieel moeten we hen laten zien dat onze leefomgeving onderdeel is van Gods schepping en daarom onze zorg verdient. Heel praktisch moeten we hen bijbrengen dat het belangrijk is om geen afval te laten slingeren, mee te doen aan gescheiden afvalinzameling, aandacht te hebben voor de natuur door bijvoorbeeld ook lid te zijn van een natuurorganisatie. Jongeren zijn dan zeker te stimuleren tot zorg voor hun leefomgeving. Als het om idealen gaat, moet je bij jongeren zijn!'

Worden ze genoeg gestimuleerd door de oudere generatie, of juist niet?

'Ik vind van niet. Leefomgeving, milieu en natuur worden al gauw geassocieerd als een linkse hobby. Maar vanuit de Bijbelse gedachte van rentmeesterschap zou er veel meer aandacht kunnen zijn voor deze dingen. Door dit als thema neer te zetten, geef je een belangrijk signaal af aan jongeren. Persoonlijk heb ik ook niets met de acties van Greenpeace, maar ik ben wel al jaren lid van Natuurmonumenten. Ik heb echter nog nooit uitgelegd aan mijn kinderen waarom ik het belangrijk vind om daarvan lid te zijn. En: scheiden we afval, omdat het moet van de gemeente, of omdat we daarmee ook een bewuste bijdrage willen leveren aan het milieu? Laten we onze kinderen bewust maken van de roeping die we hierin hebben en hen stimuleren daarmee bewust bezig te zijn. Ik ben ervan overtuigd dat dit alleen maar over komt als wij hen daarin zelf voorgaan in de praktijk van elke dag.'

Moeten jeugdverenigingen meer aandacht besteden aan rentmeesterschap en zorg voor de leefomgeving?

'Ja. Je merkt dat het meer gaat leven als je het expliciet aan de orde stelt. Juist in het jeugdwerk zijn we in staat het op een voor jongeren aansprekende manier onder de aandacht te brengen. Deze editie van *Zicht* mag leidinggevenden stimuleren over dit thema een verenigingsavond te beleggen. Daarbij moeten ze proberen het zoveel mogelijk op hun leefomgeving te betrekken. Dat is een hele uitdaging, maar het brengt jongeren wel sneller in beweging.'

In 2013 promoveerde Henk Massink, jarenlang werkzaam geweest bij het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP, op een lijvige studie: *Blijvend thuis op aarde?* In dit boek analyseert hij heel uitvoerig het begrip 'duurzaamheid'. In dit artikel stellen wij de vraag wat de SGP van dit proefschrift kan leren.

Prof. dr. ir. W. de Vries, hoogleraar stikstof effectmodellering en bestuurslid WI-SGP

Blijvend thuis op aarde?

Bovenstaande titel gaf Henk Massink mee aan zijn proefschrift, dat hij vorig jaar met succes verdedigde aan de Radboud Universiteit in Nijmegen en waarmee hij zeer terecht de graad van 'dr.' verdiende. Inmiddels is het ook als boek op de markt gebracht door uitgeverij Eburon in Delft. De ondertitel geeft een korte samenvatting van het boek: 'Een historisch, systematisch en praktisch onderzoek naar de mogelijkheid van de operationalisering van het concept duurzaamheid, in het bijzonder voor de landbouw'.

Duurzaamheidsgeschiedenis

Het eerste deel bespreekt de geschiedenis van het begrip duurzaamheid in de afgelopen vijftig jaar. Daarbij wordt een groot aantal publicaties op mondiale, Europese en Nederlandse schaal besproken, die invulling geven aan dit begrip. Ik noem er vier die een grote rol hebben gespeeld. Dat is allereerst het boek *Silent spring* uit 1962, dat ingaat op de gevolgen van pesticidengebruik voor het milieu. Dit boek leidde tot een verbod op DDT en wordt gezien als het begin van het huidige

duurzaamheidsbesef. Daarop volgt het nog altijd actuele *Grenzen aan de groei*, het rapport van de Club van Rome uit 1972. In dit rapport, waarin de uitputting van de voorraad aan grondstoffen centraal staat, wordt voorspeld dat bij gelijkblijvende groei binnen honderd jaar de grenzen zijn bereikt en er een catastrofale reductie van de wereldbevolking zal optreden. Van grote invloed is verder het zogenaamde Brundtland-rapport *Our common future* uit 1987. In dat rapport staat de nog altijd meest gebruikte definitie van duurzame ontwikkeling, te weten 'een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie zonder daarbij de behoeften van de toekomstige generaties in gevaar te brengen'. Bij die behoeften wordt dan onderscheid gemaakt in sociale (*people*), economische (*profit*) en ecologische (*planet*) aspecten. Dit vertoont overigens overeenkomsten met het rapport van de Club van Rome waarin ook gewezen wordt op de noodzaak van een mondiaal economisch (inkomsten), ecologisch (draagkracht van de planeet) en sociaal (vrede, veiligheid, eerlijke verdeling) evenwicht. Overeenkomstig die mondiale bezinning komt in Nederland in 1988 het rapport *Zorgen voor Morgen* uit. Daarin komen de sociale en economische aspecten overigens niet aan de orde, maar ligt de nadruk op de noodzaak van duurzame ontwikkeling in verband met de gevolgen voor het milieu (de *planet*). Het rapport vormde dan ook de aanzet tot het eerste 'Nationale Milieubeleidsplan' (1989).

Zoals Massink aangeeft, is één van de vragen rond duurzaamheid of de drie aspecten van duurzaamheid (sociaal, economisch en ecologisch) onderling uitwisselbaar zijn. Mag je bijvoorbeeld ten behoeve van het opheffen

van sociale ongelijkheid een ecologisch offer brengen? Voorstanders van een brede opvatting van duurzaamheid zeggen 'ja', maar voorstanders van een smalle opvatting zeggen 'nee'. Bij de laatste ligt de nadruk op het ecologische aspect: de draagkracht van de planeet en het zogenaamd natuurlijk kapitaal mogen niet worden aangetast. Dat geeft volgens hen ook een heldere definitie van duurzaamheid.

Dooyeweerd

In het tweede, voor niet-filosofen wat minder toegankelijke deel gaat Massink diep in op de filosofie van de bekende gereformeerde hoogleraar Herman Dooyeweerd (1894-1977) en op de tegenoverliggende filosofie van het pragmatisme. Hij doet dit om na te gaan of die filosofie helpt bij het beantwoorden van vragen rond het definiëren van duurzaamheid. Het gaat dan vooral om Dooyeweerds filosofische beschouwingen over de verschillende aspecten van de werkelijkheid (zijn structuurleer). Daarbij onderscheidt hij niet-normatieve aspecten, waaronder fysieke (materie), biotische (planten) en sensitieve (dieren) aspecten, en normatieve aspecten (mens), zoals economische, esthetische, ethische, juridische en sociale aspecten. Massink laat onder andere zien dat de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek (NLRO) waardegebieden onderscheidt die hier nauw op aansluiten. Zo komt hij dan ook tot de conclusie dat Dooyeweerds filosofie een mogelijkheid biedt om de verschillende aspecten van het begrip duurzaamheid helder te onderscheiden. Daarnaast behandelt hij het pragmatisme en dan in het bijzonder de visie van de filosofen Bryan Norton en Paul Thompson op duurzaamheid. Beiden verzetten zich tegen een eenzijdige nadruk op het

economische aspect, met verwaarlozing van de sociale en ecologische gevolgen. In die zin zitten zij dicht bij een smalle opvatting van duurzaamheid.

In het derde deel van het boek geeft Massink richtlijnen voor het operationaliseren van duurzaamheid in meetbare indicatoren en geeft hij onder andere een vergelijking van indicatorensets voor duurzame landbouw, zoals die door FAO, OESO, EU en WUR-LEI worden gehanteerd. Hij concludeert hierbij dat met dergelijke sets duurzaamheid goed is te meten.

Het gevaar van ongebreideld consumptisme is in de achterban van de SGP in het verleden (en nu nog wel) maar beperkt onderkend.

Wat kan de SGP leren?

Dit proefschrift is een *must* voor iedereen die zich wil verdiepen in het begrip duurzaamheid en de vele kanten die er aan zitten. Met name het eerste hoofdstuk over de probleemstelling en aanpak is daarbij zeer verhelderend. De veelzijdigheid van het proefschrift en de belezenheid van de auteur zijn indrukwekkend. Het belang van de filosofische benadering van Dooyeweerd vind ik, ondanks de diepgaande bespreking ervan, echter minder bevredigend. Volgens de achterflap van het boek blijkt dat filosofische analyse helpt bij het inrichten van indicatorensets, maar het proefschrift zelf laat dit minder overtuigend zien en is er overigens ook genuanceer-

der in. Die sets zijn waarschijnlijk tot stand gekomen zonder dat iemand bij de FAO, OESO, EU of WUR van Dooyeweerd afwist, en veel van zijn aspecten komen er ook geheel niet in terug. Dat klemmt des te meer als de auteur, in navolging van Thompson, samen-vattend (zie p. 365) stelt dat een duurzaamheidsthema in twee gevallen met de nodige argwaan moet worden bekeken. Ten eerste als er geen duidelijke relatie is met de (toekomstige) draagkracht van de aarde en daarnaast als het thema aandacht behoeft, los van die relatie. Dat lijkt mij toch weer een keuze voor een vrij smalle definitie van duurzaamheid en daarmee een nog grotere relativering van de relevantie van de filosofie van Dooyeweerd voor dit onderwerp.

Blijft de vraag wat we (als SGP) van dit proefschrift kunnen leren? In elk geval dat het van wezenlijk belang is dat economische, ecologische en sociale waarden elk een gelijkwaardige plaats krijgen ten opzichte van elkaar. Dat betekent een sterke relativering van de meest bekende indicator, het Bruto Nationaal Product, waarin alleen economie de klok slaat. Christelijke denkers als Dooyeweerd hadden oog voor de eenzijdigheid hiervan. Zo werd prof. Bob Goudzwaard, de architect van de 'economie van het genoeg', door hem beïnvloed. Terecht waarschuwde Goudzwaard ervoor dat de huidige economie in ecologisch en sociaal opzicht niet duurzaam is door de enorme consumptie aan grondstoffen en energie. Het gevaar van ongebreideld consumptisme is in de achterban van de SGP in het verleden (en nu nog wel) maar beperkt onderkend. Het verwijt wat Amerikaanse 'born again christians' is gemaakt, namelijk ontkenning van klimaatproblemen en verwaarlozing van milieu door een mateloos

materialisme, is niet geheel onterecht en geldt deels ook in SGP-kring. Het laatste heeft alles te maken met de niet door Massink verklaarde titel van zijn proefschrift: voelen wij ons 'Blijvend thuis op aarde?' De ware christen niet. Die weet: 'Wij hebben hier geen blijvende stad, maar wij zoeken de toekomstige.' Omdat zijn schat boven is, zoekt hij die niet hier beneden en dat bepaalt mede zijn omgang met deze aarde, waarvan hij belijdt: 'De aarde is des Heeren en haar volheid.' En daarom beseft hij rentmeester te zijn, waarvan eens rekenschap gevraagd wordt.

Naar aanleiding van:

Henk Massink, *Blijvend thuis op aarde?* Een historisch, systematisch en praktisch onderzoek naar de mogelijkheid van de operationalisering van het concept duurzaamheid, in het bijzonder

voor de landbouw (Uitgeverij Eburon: Delft 2013), 404 blz., € 34,50.

De European Christian Political Foundation werkt aan versterking van het christelijk geluid in Europa. Doet u mee en steunt u ons?

In het voorjaar van 2011 is de European Christian Political Foundation opgericht. De ECPF vormt als 'Europees WI' het Europese netwerk voor Christelijke denktanks en organisaties die actief zijn op het kruispunt van Christelijk geloof, maatschappij en politiek. De ECPF kan door haar netwerk bestaande kennis en expertise verbinden met mensen en organisaties in geheel Europa door conferenties, publicaties en trainingen. De ECPF reikt politici op Europees en nationaal niveau relevante informatie aan, vooral als belangrijke principes omtrent gezin en medische ethiek op het spel staan.

De Guido de Brès-Stichting (WI-SGP) en de ECPF werken samen rondom de vertaling van publicaties en conferenties met SGP-partners in Oost-Europa. Voor meer informatie zie: www.ecpf.info

De ECPF ontvangt subsidie van het Europees Parlement. De omvang van de subsidie is mede afhankelijk van onze eigen fondswerving. Elke euro steun betekent 6 euro extra subsidie van het Europees Parlement voor de ECPF en is dus een 'goed renderende' investering in een helder christelijk geluid in Europa!

Uw steun is welkom op bankrekeningnummer 1537.31.095 t.n.v. de ECPF te Amersfoort

ECPF · Postbus 439, 3800 AK Amersfoort · Tel. 033-4226971 · E-mail: secretariat@ecpf.info

SGP'ers blijven gehecht aan een zekere vorm van luxe (vleesconsumptie) en comfort (autogebruik). Dit was een opvallende uitkomst van duurzaamheidsonderzoek onder de SGP-achterban. Een kritische reflectie is op zijn plaats. Kiezen we ook voor duurzame gedragsopties als ze duurder en lastiger zijn? Arwin van Buuren: 'De mannenbroeders kunnen leren van hun vrouwen, die over de gehele linie duurzamer denken en handelen dan de mannelijke respondenten...'

J.A. Vuik MSc, onderzoeker WI-SGP

Een kritische reflectie is op zijn plaats

Reacties op de uitkomsten van recent onderzoek

Aan een zevental personen is een reactie gevraagd op de uitkomsten van een duurzaamheidsonderzoek onder de SGP-achterban. Twee ondernemers, twee experts, een predikant, een gemeenteraadslid en een beleidsmedewerker van de Eurofractie reageren, elk vanuit hun eigen achtergrond en visie, op de uitkomsten van het onderzoek en gaven tussen de regels door ook hun eigen visie op het belang van Bijbels rentmeesterschap.¹

Ondernemers aan het woord

Albert Oudenaarden (Van den Berg Hardhout BV) en Rien Meeuse (Eigenaar en manager van Green Energy Technology BV).

Oudenaarden en Meeuse

Op welke manier probeert uw bedrijf rentmeesterschap in de praktijk te brengen?

Oudenaarden: 'Wij willen goede rentmeesters zijn. Omdat wij weten dat door houtkap men-

sen en dieren in de verdrukking kunnen komen en er teveel bomen kunnen worden gekapt, importeren wij alleen hout dat aantoonbaar afkomstig is uit duurzaam beheerde bossen. Dit wordt jaarlijks gecontroleerd door FSC [Forest Stewardship Council, red.]. Al ons hout heeft dan ook het FSC-keurmerk. Hout is uniek 100% natuurlijk bouw materiaal. Voor toepassingen waarbij natuurlijkheid, levensduur, uitstraling en sterkte een rol spelen, is tropisch hardhout het beste alternatief.'

Meeuse: 'Door het aanbieden van grote besparingsmogelijkheden op het gebruik van elektriciteit en het duurzaam opwekken hiervan. Voor de eigen organisatie geldt zoveel mogelijk praktische invulling: digitaal werken, geen grote voorraad met bijbehorende opslag, etc.'

Wat is volgens u de relatie tussen duurzaam gedrag en christen-zijn?

Oudenaarden: 'Een christen is geroepen om God lief te hebben boven alles en zijn naaste als zichzelf. Te veel consumeren is altijd nadelig, voor onszelf, maar zeker voor onze naasten. Zo is er in het geval van niet FSC-gecertificeerd tropisch hout vrijwel nooit aandacht voor de mensen die in die bossen leven.'

Meeuse: 'Allereerst moet ons gedrag het stempel tonen van onze verantwoordelijkheid tegenover God als Schepper. De wereld is niet van ons. Hoewel dit voor ieder geldt, moeten we als christen wel bijzonder onze verantwoordelijkheid kennen en nemen. Dit geldt ook ten opzichte van onze generatie en ons nageslacht. Onze afhankelijkheid hierin ten opzichte van God moeten we echter niet uit het oog verliezen. We moeten geen activist worden.'

Albert Oudenaarden: 'Wij importeren alleen hout uit duurzaam beheerde bossen'.

Welke uitkomst van het onderzoek vindt u verrassend als het gaat over het gedrag van de SGP-achterban?
Oudenaarden: 'Niet verrassend maar wel teleurstellend vind ik dat er weinig voor Fair Trade producten wordt gekozen, terwijl we door de handel in deze producten juist heel veel goeds kunnen bewerkstelligen. Stoppen met het gebruik van tropisch hardhout is daarom ook een heel slecht idee. Dan verliezen de bossen hun economische waarde en worden ze door de lokale bevolking gekapt voor brandhout en transformatie naar landbouwgrond.'

Meeuse: 'De stelling "Het hele probleem van het milieu wordt wel wat overdreven" heeft een score van 53,5% in het onderzoek. Deze gedachte kan een remmend effect hebben op het duurzaam gedrag.'

Welke aanknopingspunten ziet u in de resultaten van het onderzoek, waarmee u als bedrijf verder kunt?
Oudenaarden: 'Bijbels rentmeesterschap door

Rien Meeuse: 'Belemmeringen voor duurzaam gedrag moeten weggenomen worden'.

verantwoorde omgang met onze bronnen, alsook het zorgen voor de mensen en dieren die daar leven, is binnen de SGP lang onderbelicht gebleven. Ik ben erg blij dat dit thema nu ook bij de SGP op de kaart is gezet. Ik hoop dat jullie dit, door samenwerking met het keten ('van kap tot schap'), nu echt oppakken.'

Meeuse: 'Als ondernemer in LED-verlichting zie ik een grote uitdaging in de belemmeringen die er zijn voor duurzaam gedrag. Ik ontken niet dat er bezwaren zijn, maar ik ben er wel van overtuigd dat veel bezwaren weggenomen kunnen worden. Het grootste bewaar wordt gezien in de financiële kosten. Wanneer alleen wordt gekeken naar de aanschaf van een product, klopt dit vaak, maar in werkelijkheid spelen meer factoren een rol.'

Veel respondenten zijn van mening dat duurzaam gedrag vaak meer geld kost. Hebben ze daar gelijk in? Oudenaarden: 'Nee. Onmatigheid en luxe, dat kost geld. Zoeken naar duurzame producten en oplossingen kost tijd, maar geeft heel veel

voldoening. Als het ons lukt om minder te consumeren voor hetzelfde bedrag, kunnen we eindelijk een eerlijke prijs gaan betalen voor onze producten.'

Meeuse: 'Ik kan hier kort antwoorden met: ja. Hamvraag is echter of het juist is om duurzaam gedrag samen te vatten in termen van geld (bij aanschaf). Dat is alleen *ónze* kant van het verhaal. Zijn we in duurzaam gedrag niet teveel ik-gericht? Neem bijvoorbeeld Fair Trade-producten. Duurder in aanschaf, jawel, maar dit heeft wel een reden. Neem de auto of de fiets. Is het duurder om de fiets te nemen? Of...'

Duurzaamheidsexperts aan het woord

Dr. H.F. (Henk) Massink (oud-medewerker WI-SGP²) en prof. dr. ir. W. (Wim) de Vries (hoogleraar Wagningen Universiteit en bestuurslid WI-SGP).

Massink en De Vries

Welke aanknopingspunten ziet u in de resultaten van het onderzoek? Waarmee kan de SGP verder?

Massink: 'De SGP zou naar aanleiding van het onderzoek een diepgaande bezinning kunnen starten over de basale vraag of een duurzamer omgang met de schepping nodig is of niet. Wat betekent het in dit licht dat in het Nieuwe Testament de deugd van matigheid zo aangeprezen wordt? Wat betekent Gods trouwe zorg voor Zijn schepping voor de manier waarop wij daarmee omgaan? Hoe oordelen SGP'ers over basale menselijke gedragingen als 'respecteren' versus 'manipuleren'?'

De Vries: 'Opvallend is dat vrijwel 100% van de respondenten vindt dat "de Bijbel ons leert dat we op een verantwoorde manier met de aarde om moeten gaan" en dat "christenen een voorbeeldfunctie hebben als het gaat om

rentmeesterschap”. Merkw aardig is ook dat een meerderheid vindt dat kerken meer aandacht moeten hebben voor duurzaamheid. Dat is een heel duidelijk aanknopingspunt voor de SGP. Zoals in de folder wordt geconcludeerd, is het besef van verantwoordelijkheid ten opzichte van de schepping groot. Men kan worden aangesproken op de noodzaak van rentmeesterschap.’

Wat vindt u van de wijze waarop het Wetenschappelijk Instituut dit onderzoek heeft uitgevoerd?

Massink: ‘Het is zeer te waarderen dat het Wetenschappelijk Instituut dit onderzoek heeft uitgevoerd. Het is winst om zo boven tafel te krijgen hoe de achterban denkt over duurzaamheid. Mocht de partij zich scherper willen profileren op dit onderwerp, dan biedt dit onderzoek aanknopingspunten. Het geeft aan waar de bezinning moet starten. Het geeft nog onvoldoende aan waar een wat scherpere operationalisering mogelijk is.’

De Vries: ‘Ik vind zowel het feit dat dit onderzoek is uitgevoerd als de wijze waarop het is gedaan goed. Eerlijk wordt aangegeven dat de resultaten niet representatief hoeven te zijn voor de gehele SGP-achterban omdat de steekproef niet aselekt is uitgevoerd, waardoor mensen met interesse in het thema oververtegenwoordigd kunnen zijn. De presentatie van de resultaten in de flyer is zeer overzichtelijk en de conclusies die er uit volgen zijn helder en aansprekend samengevat.’

Welke uitkomst van het onderzoek vindt u verrassend als het gaat over het gedrag van de SGP-achterban?

Massink: ‘De uitkomst is niet heel erg verrassend en komt overeen met het beeld dat ik ervan had. SGP’ers kennen de discussie heel goed. Ze weten wat ze moeten antwoorden

Henk Massink: ‘De uitkomst komt overeen met het beeld dat ik van SGP’ers had’.

als het om gevoelens en intenties gaat. Volgens krijgt bij de achterban duurzaamheid gestalte in die zaken die niet teveel geld en moeite kosten. Duurzaamheid is prachtig, maar zonder al te veel pijn. Terwijl de kern van het debat juist moet gaan over het conflict dat tussen verschillende waarden kan ontstaan. Die waarden zijn: geld verdienen, zorg voor de schepping en zorg voor de arme, verre naaste. Wat de schepping betreft: wij SGP’ers zuchten niet zo met haar mee. En..., wat een goedkope oplossing betreft: wat minder vlees eten is financieel aantrekkelijk. Maar ja, dat moet je willen.’

De Vries: ‘Wat ik verrassend vond, was dat in algemene zin het besef van persoonlijke verantwoordelijkheid voor de leefomgeving en het milieu hoog is. De aantasting ervan wordt door een meerderheid zelfs gezien als een risico voor de toekomst van onze maatschappij. Minder verrassend vond ik dat men vooral

Wim de Vries: ‘Het hoge verantwoordelijkheidsbesef verrast me’.

oog blijkt te hebben voor duurzaamheid als het gaat om (de noodzaak van) energiebesparing, het scheiden van afval en het tegengaan van voedselverspilling. Het gaat hier om zaken die ofwel algemeen bekend zijn en ook goed zijn voor de portemonnee (energie), of geaccepteerd (afval), of religieus bepaald zijn (eten gooi je niet weg).’

Welke aanbeveling zou u mee willen geven aan de SGP-Tweede Kamerfractie naar aanleiding van dit onderzoek? Massink: ‘De SGP-fractie hoeft om electorale redenen niets te doen. De achterban is het helemaal eens met haar standpunt en vindt dat helder. De reactie van die zijde is ook conform het verwachtingspatroon van de achterban. Duurzaam gedrag vertonen, moet nog gemakkelijker gemaakt worden. Daar zit immers het probleem, zo liet de achterban weten. Ik wil de fractie oproepen zich meer uit te laten over de essentie van het debat: ons consumptiepatroon en de consequenties daarvan voor de kwaliteit van de schepping, en voor de kwaliteit van leven van de verre naaste!’

De Vries: ‘Er blijkt in de achterban een breed draagvlak te zijn voor duurzaam energiegebruik en het tegengaan van voedselverspilling. Op beide fronten moet de SGP zich sterk maken. Slechts een kleine minderheid van de respondenten maakt gebruik van duurzame producten, zoals Fair Trade-voedsel en kleding die op een menswaardige wijze is geproduceerd. Dit is ook een gevolg van gebrek aan kennis. Daar zou de SGP meer aandacht voor mogen vragen, denk aan het bevorderen van labels voor Fair Trade-kleding conform het belijden dat christenen hierin een voorbeeldfunctie hebben.’

En een drietal overige reacties uit de praktijk

Dr. M.W. (Arwin) van Buuren (SGP-gemeenteraadslid te Capelle aan den IJssel³), ds. M. van Reenen (predikant van de Hersteld Hervormde Gemeente te Oldebroek/t Harde) en W.T. (Walter) van Luik MSc (beleidsmedewerker Eurofractie).

Van Buuren, Van Luik en Van Reenen

Wat is volgens u de relatie tussen duurzaam gedrag en christen-zijn?

Van Buuren: ‘Duurzaamheid is een logische vertaling van de scheppingsopdracht om de aarde te bebouwen en te bewaren. Bij het liefhebben van onze naaste, past het ook de aarde niet slechter achter te laten voor toekomstige generaties.’

Van Reenen: ‘Het moet niet gaan over ‘duurzaam gedrag’ op zich. Dat wordt namelijk ‘hyperig’ en hypocriet als er geen aandacht is voor de onderliggende waarden. Essentieel voor een christen zijn liefde tot de Schepper, bewondering van Zijn scheppingswerk, liefde tot de naaste, matigheid/soberheid en leven

met het oog op de eeuwigheid. Waar dat ontbreekt, moeten we over 'duurzaamheid' zwijgen. Waar dat werkelijk leeft, is 'duurzaam gedrag' een vanzelfsprekendheid.'

Van Luik: 'In Genesis 2 geeft God de mens de opdracht om de aarde te bouwen en te bewaren. Dus niet alléén bouwen en ook niet alléén bewaren. Met alleen bouwen zou de aarde uitgeput raken, met alleen bewaren kan de mens niet leven. De VN-commissie Brundtland introduceerde het begrip duurzaamheid en definiëerde dat als "een ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun eigen behoeften te voorzien in gevaar te brengen". Dat bestaat uit twee elementen:

- (1) in je behoeften voorzien en
- (2) dit op een zodanige wijze doen, dat toekomstige generaties dit ook kunnen doen. Bouwen én bewaren. Ik zie duurzaamheid als een Bijbelse opdracht.'

Op welke manier probeert u in uw dagelijks werk rentmeesterschap in de praktijk te brengen?

Van Buuren: 'Wij benadrukken dat de gemeente een voorbeeldfunctie heeft als het gaat om milieu en duurzaamheid. Dat krijgt heel concreet uitwerking als het gaat om het gemeentelijk wagenpark en de openbare verlichting. Daarnaast vragen we van de gemeente om maatschappelijke initiatieven rondom duurzaamheid te stimuleren en te faciliteren. Op ons initiatief stelt de gemeente gratis bomen beschikbaar om in voortuinen te planten. Daarmee maken we onze groene ambities heel zichtbaar en concreet.'

Van Reenen: 'In de prediking spreken over de schepping, matigheid en het toekomstige leven. Concreet hebben we een keer een ge-

Arwin van Buuren: 'Aarde niet slechter achterlaten voor toekomstige generaties'.

meenteavond belegd over duurzame landbouw. Verder probeer ik, door zelf het goede voorbeeld te geven, mensen te stimuleren de auto te laten staan en sober te leven. Graag zou ik ook het alom functioneren van (kerkelijke) barbecues met overvloedig vleesgebruik ontmoedigen.'

Van Luik: 'Rentmeesterschap is een breed begrip. De aarde is des HEEREN, mitsgaders haar volheid, de wereld en die daarin wonen, zegt Psalm 24. Dit sluit niets uit. Rentmeesterschap gaat verder dan alleen natuur en milieu. Het gaat ook om verantwoorde omgang met (publiek) geld, om verantwoord economisch beleid, de omgang met elkaar, de zorg voor het lichaam en noem maar op. De ChristenUnie-SGP-fractie in het Europees Parlement wil politiek bedrijven op basis van deze fundamentele Bijbelse noties. Op het gebied van duurzaamheid stelt ons verkiezingsprogramma: "Als rentmeester op aarde heeft de mens de verantwoordelijkheid om het leven in al zijn diversiteit te be-

Ds. M. van Reenen: '67% wil de auto zo min mogelijk gebruiken? Daar zie ik niets van'.

schermen en te onderhouden. Daarom streven ChristenUnie en SGP naar een duurzaam Europa waarin de zorg voor het milieu belangrijk is, en waar tegelijkertijd de lasten voor consumenten, het bedrijfsleven, landbouw en visserij eerlijk worden verdeeld.”

Welke uitkomst van het onderzoek vindt u verrassend als het gaat over het gedrag van de SGP-achterban?

Van Buuren: ‘Niet verrassend, maar wel opvallend is dat veel reacties laten zien dat SGP’ers vooral duurzaam zijn omdat het goed is voor hun portemonnee. Ze blijven gehecht aan een zekere vorm van luxe (vleesconsumptie) en comfort (autogebruik). Een kritische reflectie is op zijn plaats. Kiezen we ook voor duurzame gedragsopties als ze duurder en lastiger zijn? De mannenbroeders kunnen leren van hun vrouwen, die over de gehele linie duurzamer denken en handelen dan de mannelijke respondenten...’

Van Reenen: ‘In zijn algemeenheid: dat zo veel mensen uitspreken dat er in de kerk meer

aandacht moet zijn voor duurzaamheid. Een specifiek resultaat: dat 67% zegt het wenselijk te vinden om de auto zo min mogelijk te gebruiken. Ik vraag me eerlijk gezegd af of dit spoot met mijn waarneming...’

Van Luik: ‘In het algemeen ben ik positief over de uitslag van het onderzoek. Het onderzoek toont duidelijk aan dat de overgrote meerderheid zich zeer bewust is van het belang van duurzaamheid en in huis, tuin en keuken daadwerkelijk gestalte geeft aan de gedachte “een beter milieu begint bij jezelf”. Interessant vind ik dat bijna driekwart van de respondenten aangeeft dat kerken meer aandacht zouden moeten besteden aan duurzaamheid. Opvallend vind ik verder dat zestig procent aangeeft positief te staan ten opzichte van biologische producten, maar uiteindelijk slechts 10 tot 20 procent deze producten daadwerkelijk koopt. Prijsoverwegingen spelen daarbij waarschijnlijk een rol. Een interessante vraag had kunnen zijn of mensen bereid zijn meer geld uit te geven voor duurzaamheid.’

Welke aanknopingspunten ziet u in de resultaten van het onderzoek? Waarmee kan de SGP verder?’

Van Buuren: ‘Het zou goed zijn om het thema (vaker) te agenderen op bijeenkomsten van de SGP (lokaal, regionaal en nationaal), zodat de bezinning erover op gang komt. Het zou ook goed zijn om te investeren in het uitwisselen van kennis en ervaringen over goede voorbeelden en geslaagde initiatieven tussen raadsfracties. En lokale SGP-fracties zouden intensiever het gesprek kunnen aangaan met hun achterban hoe duurzaamheid lokaal gestalte kan krijgen.’

Van Luik: ‘Nog geen drie procent van de respondenten geeft aan op een andere partij te gaan

stemmen omdat de SGP geen duidelijke visie heeft op duurzaamheid. Je zou dus mogen veronderstellen dat ruim 97 procent achter het beleid van de partij staat, of dat nu nationaal of Europees is. Dat is een stimulans voor ons om het huidige beleid te continueren.'

En concreet...

Een belangrijke belemmering voor duurzaam gedrag zijn praktische bezwaren. Het openbaar vervoer is voor veel mensen bijvoorbeeld geen geschikt alternatief vanwege de hoge kosten en de extra reistijd. Hoe kan de lokale SGP op dit gegeven inspelen?

Van Buuren: 'We kunnen soms zaken makkelijker maken, bijvoorbeeld door te investeren in fietsparkeerplaatsen of voetgangersoversteekplaatsen. Of door het gescheiden inzamelen van afval te faciliteren. Vaak speelt onwetendheid een rol, die eenvoudig kan worden weggenomen door gerichte informatie te geven. En we moeten niet vergeten dat er ook sprake is van vraag en aanbod: als er meer vraag komt naar voorzieningen voor openbaar vervoer, zal ook het aanbod toenemen.'

Driekwart van de respondenten vindt dat kerken meer aandacht moeten besteden aan duurzaamheid. Wat vindt u daarvan? Op welke manier kan dat?

Van Reenen: 'Dat verbaast mij, omdat ik dit zó niet vaak hoor. Het verbaast mij ook, omdat ik in het onderzoek meen te bespeuren dat mensen het moeilijk vinden om de *eigen* verantwoordelijkheid echt serieus te nemen

Walter van Luik: 'Uitkomst klinkt positief'.

(omdat we allerlei factoren als tijd, geld, gemak en plezier belangrijker vinden). Misschien mag ik het zo zeggen: zolang wij 'shoppen' nog als een hobby zien en de bepalende factor bij kerkbouw vooral is of er wel genoeg parkeerplaatsen voor onze auto's zijn, dreigt al ons spreken over rentmeesterschap en vreemdelingschap een farce te zijn...'

De SGP-fractie in Den Haag besteedt voldoende aandacht aan duurzaamheid. Wat vindt u daarvan?

Van Luik: 'Daar ben ik het wel mee eens. Gaandeweg de jaren is er duidelijk meer aandacht gekomen voor het thema en dat vind ik positief. Dit onderzoek geeft aan dat daarvoor ruim voldoende steun is vanuit de achterban.'

Noten

1. Desbetreffende onderzoek is uitgevoerd in het voorjaar van 2014. Een folder met de belangrijkste uitkomsten is als bijlage opgenomen bij de vorige editie van *Zicht*.
2. In 1998 zette hij zijn loopbaan voort als senior-beleidsmedewerker bij verschillende ministeries, waaronder lange tijd bij het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Op 21 november 2013 promoveerde hij aan de Radboud Universiteit te Nijmegen op de studie *Blijvend thuis op aarde? Een historisch, systematisch en praktisch onderzoek naar de mogelijkheid van de operationalisering van het concept duurzaamheid, in het bijzonder voor de landbouw*.
3. In het dagelijks leven is Van Buuren universitair hoofddocent Bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, waar hij zich bezighoudt met bestuurlijke vraagstukken rond waterbeheer, gebiedsontwikkeling en klimaatadaptatie.

Een goede buur(t)...

De eerste week van de zomervakantie zijn de Urkers volop in beweging. Ze zijn druk met de buurt, met de burens, met de kinderen en met zichzelf. Springkussens, tenten en andere activiteiten worden geregeld en georganiseerd. Zwemmen, speurtochten, kampvuren (al dan niet legaal) en knutselen, overdag. En 's avonds nemen de ouderen hun zitplek in, rond de barbecue en met wat nats. De (leger)tenten zorgen voor een droog samenzijn.

Op Urk is daar ruimte voor. Urk heeft niet alleen veel water buiten boord (het blauwe goud), maar ook veel groen binnenboord (de groene long). Het vele groen zorgt voor gezelligheid in de wijk, maar ook voor gezondheid. Er zijn minder klachten over burens, stress, hoge bloeddruk en vreemd gedrag. Door het vele groen zie je ook meer vlinders, bijen en vogeltjes, zelfs kardinaalsmutsen, duizendschoon en madeliefjes.

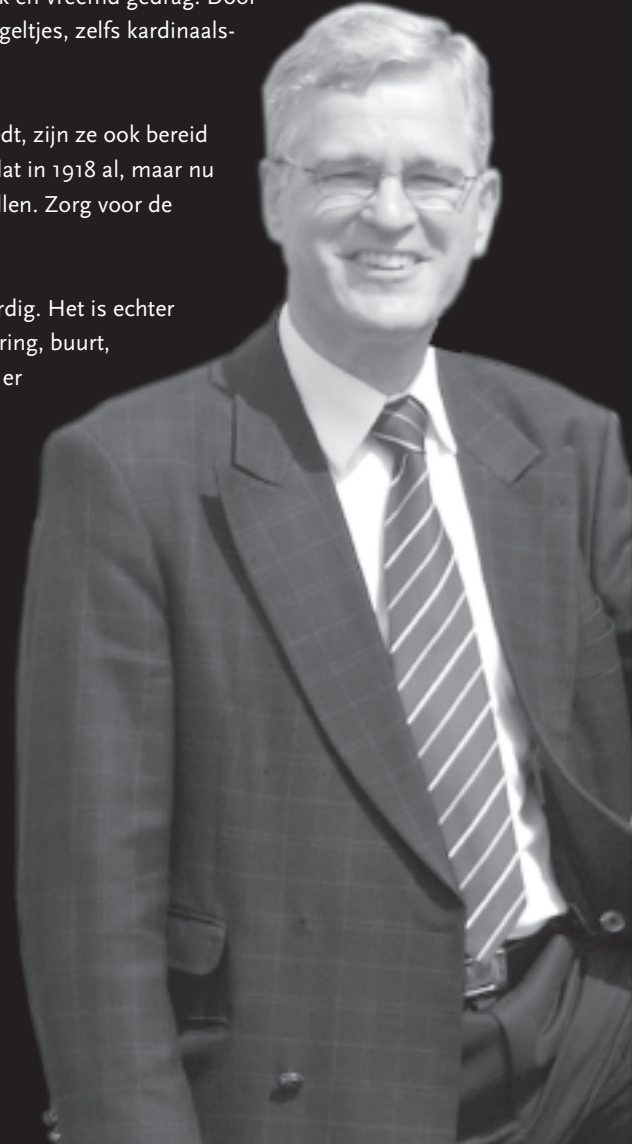
Kijk, als je zo'n openbare ruimte de burgers aanbiedt, zijn ze ook bereid wat voor de buurt en burens te doen. De SGP wist dat in 1918 al, maar nu zijn ook de andere politieke partijen er achter gevallen. Zorg voor de naaste. Een goede buur(t) zijn.

Participatiesamenleving noemen we dat tegenwoordig. Het is echter niet anders dan omzien naar de naaste, in familiekring, buurt, kerk en noem maar op. Op Urk is die samenleving er al meer dan duizend jaar!

Wat gebeurt er na de week vol van activiteiten en tentenkampen? Dan wordt de boel opgeruimd. Met elkaar. De buurt ruimt op en de gemeente zorgt voor de afvoer. Voor de zondag is alles aan de kant. Deze samenwerking heeft tot een andere gezamenlijke aanpakken, het jaar rond, geleid.

Zelfs tot het eigen straatje schoonvegen!

M. Bogerd, gemeentesecretaris Urk

‘De aarde warmt op door *onze* uitstoot van het broeikasgas CO₂. Dat gaat gepaard met catastrofale gevolgen die – vroeg of laat – beslist zullen optreden wanneer we er niet in slagen onze uitstoot drastisch te verminderen. Hierover bestaat consensus onder wetenschappers...’ Veel media verspreiden dit geluid. Minder bekend is het totaal andere verhaal van wetenschappers die niet tot deze ‘consensus’ behoren.

R. Kiel, redactielid tijdschrift *WEET*

Gaat het slecht met het klimaat?

Er zijn wetenschappers die aangeven dat de rampscenario's rond klimaatopwarming helemaal niet kloppen. Het gaat om goed ingevoerde mensen, zoals klimatologen, weerkundigen, atmosferisch chemici, enzovoorts. Omdat tegenspraak tegen wat de ‘consensus’ heet niet goed is voor carrière en boterham, zijn de meesten van hen onafhankelijk en vaak al gepensioneerd voordat ze hun geluid laten horen. Voorbeelden hiervan zijn Richard Lindzen (atmosferisch natuurkundige),

Henrik Svensmark (natuurkundige), Steven McIntyre (wiskundige), Ross McKittrick (milieueconoom), Judith Curry (klimatoloog), Richard Tol (econoom), Roger Pielke sr. (meteoroloog), Fred Singer (natuurkundige), Craig Idso (geoloog), en met hen vele anderen. Wat schuiven zij zoal naar voren?

Opwarming: ja of nee?

Het aardse klimaat ondergaat periodieke schommelingen. Er zijn warmere en koudere

perioden. Een voorbeeld is de Romeinse tijd: een warme, welvarende periode. Paulus heeft er gedurende zijn zendingsreizen van mogen profiteren. In de vroege Middeleeuwen kwam een koude periode – gemiddeld zo'n halve graad lager dan nu – waarin de Noormannen plunderend op zoek gingen naar eten, omdat Scandinavië niet genoeg voedsel opleverde. Die koudere periode eindigde rond het jaar 1000. Toen koloniseerden de Noormannen zelfs Groenland, waarvan het zuidelijk gedeelte ijsvrij was, zodat ze er graan konden verbouwen. De Schotten verbouwden zelfs wijn. Het was een tijd van grote welvaart, de zogenaamde 'Middeleeuwse Warme Periode'. Daarna zakte de temperatuur weg en brak de 'kleine ijstijd' aan – het was toen rond 0,7 graad kouder dan nu; een periode van verarming, epidemieën en hongersnoden, die enkele eeuwen duurde. De oude Nederlandse meesters schilderden in die tijd veel doeken die ijspret en winterlandschappen laten zien. In de negentiende eeuw begon de ergste kou af te nemen. Rond 1860 was er een enorme uitbarsting op de zon, die grote hoeveelheden elektrisch geladen deeltjes richting de aarde stuurde. Deze wekten hoge stroomsterktes op in verschillende telegraaflijnen, waardoor die lijnen smolten. Vanaf dat moment begon de temperatuur aan een opwaartse spurt. Eigenlijk waren het drie spurts: van 1860-1880, van 1900-1940 en van 1970-2000. Daartussen koelde de atmosfeer weer enigszins af, wat aanleiding gaf tot minder aangenaam weer.

De totale opwarming van 1860-2000 bedroeg niet meer dan 0,6-0,8°C. Op het hoogste punt werd net niet het niveau van de Middeleeuwse Warme Periode bereikt.¹ Sinds het begin van de eenentwintigste eeuw stabiliseert de temperatuur.²

CO₂: wat is daarmee?

CO₂ is een broeikasgas. Dat wil zeggen dat toenemende hoeveelheden een opwaartse invloed hebben op de aardse temperatuur. Ook methaan (CH₄) is zo'n gas. Maar het sterkste en overvloedigste broeikasgas is waterdamp. Daarvan vind je enorm veel in de atmosfeer terug. Het CO₂-gehalte in de atmosfeer is – sinds dat het in 1880 wordt gemeten – gedurig gestegen; sinds 1950 verloopt die stijging wat sneller. Om een indruk te krijgen van de hoeveelheden waarover wordt gesproken: de atmosfeer bevat nu 0,04% CO₂. Dat is 4 delen per 10.000 en dus ontzettend weinig. Zonder broeikasgassen zou de temperatuur op aarde véér onder het vriespunt liggen. Juist dankzij de aanwezigheid van deze gassen ligt de temperatuur op een aangename 15 graden en is leven mogelijk.

CO₂ is geen 'vies gas' (Delta Nuts Zeeland) of 'één van de vijf vervuilende (gif)gassen' die bestreden moet worden (USA Clean Air Act). Wie dit anders ziet, wordt door president Obama 'flat-earther' (gelovige in een platte aarde) genoemd. Onder de mensen waar Obama op doelt, bevinden zich dus ook veel wetenschappers die weten waarover ze spreken. Zij leggen er de nadruk op dat CO₂ een bescheiden rol speelt in de aardse temperatuur. Ze leggen veel meer de vinger bij de zonactiviteit. Die speelt volgens hen een veel belangrijkere rol, maar ook waterdamp, wolkvorming en oceaancycli zijn belangrijk voor de temperatuur op aarde.³ Maar hoe kijken zij dan naar CO₂? Nogmaals: als een absolute voorwaarde voor leven. Ze benadrukken dat CO₂ nodig is voor de ademhalingsprikkel, dat het nodig is voor de opname van zuurstof in bloed, voor veel stofwisselingsprocessen, en voor de groei van planten. Dat laatste weten kwekers maar al te

goed: meer CO₂ = meer opbrengst = minder verbruik van zoet water, en daarom spuiten ze al heel lang CO₂ in hun kassen.

Deze wetenschappers laten dus een heel ander geluid horen. Dit beperkt zich niet tot hun visie op de invloed van CO₂ op het klimaat. Het omvat ook andere gebieden.

Juist dankzij de aanwezigheid van broeikasgassen ligt de temperatuur op een aangename 15 graden en is leven mogelijk.

Ijskappen, drijfjfs, ijsberen

Recent onderzoek geeft aan dat eerdere conclusies van een dalende ijsberenpopulatie niet zijn hard te maken.⁴ Tegen deze bewering in zijn er namelijk grote hoeveelheden ijsberen waargenomen ten westen van de Hudsonbaai. Aanvullende metingen zijn gewenst om juiste conclusies te kunnen trekken. Een cruise boeken om de laatste ijsbeer te zien verdrinken, is dan ook jammer van je geld.

De ijskap op Groenland verliest (via van de ijskap afvloeiende gletsjers) elk jaar rond de 120 km³ ijs. Maar er ligt 4.000.000 km³! Dat betekent dat het nog ruim 33.000 jaar zou duren voordat alles weg is, als er in de tussentijd niets aan zou groeien. De ijskap wordt echter elk jaar enkele centimeters⁵

En de Zuidpool dan? Ook die ijskap groeit elk jaar, en wel met 45 biljoen ton, zoals ESA-satellieten aangeven. Dat gebeurt ondanks dat er jaarlijks via gletsjers veel ijs in zee schuift.⁶ En drijfjfs? Het zomer-drijfjfs op de Noordpool is sinds de eerste metingen in 1979 zichtbaar

afgenomen. Dit wordt echter meer dan gecompenseerd door het drijfjfs op de Zuidpool.⁷

De zeespiegel dan?

Dat er een globale zeespiegel bestaat, is een wiskundige fictie. De zeespiegel ligt niet horizontaal, maar vertoont allerlei bergen en dalen, die zich ook nog eens verplaatsen. Zeespiegelonderzoeker Nils-Axel Mörner meldt dat hij geen catastrofale ontwikkelingen waarneemt.⁸ Er zijn geen Zuidzee-eilanden die dreigen te verdrinken, zoals de media meldden. Omdat de meeste van die eilanden koraaleilanden zijn, stijgen ze – door de aangroei van koraal – met de zeespiegel mee.

De zeespiegel stijgt wel sinds de laatste ijstijd. Die stijging neemt langzaam af en is nog steeds waarneembaar. Langs de Nederlandse kust (gemeten in Den Helder en op het Duitse Waddeneiland Norderney) is dat 17 centimeter in de twintigste eeuw. De eenentwintigste eeuw laat zeker geen versnelling zien. Van deze 17 centimeter komt 5 centimeter voor rekening van bodemdaling in West-Nederland, zodat de nettostijging 12 centimeter per eeuw bedraagt.

Het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) is een door de Verenigde Naties (VN) in het leven geroepen orgaan, dat bewijzen moet verzamelen dat de aarde opwarmt door menselijke CO₂-uitstoot. Ook moet het maatregelen aanbevelen om die uitstoot terug te dringen. Het IPCC schat de zeespiegelstijging in de eenentwintigste eeuw tussen de 26 en 82 centimeter. Rijkswaterstaat komt op een stijging tussen 35 en 85 centimeter. En de Deltacommissie gaat uit van een stijging van 1,20 meter! Maar tot op heden is er in 2014 voor zo'n enorme stijging helemaal geen enkele aanwijzing te vinden...⁹

Toename orkanen en slecht weer

Omdat de voorspellingen van het IPCC tot nu toe onjuist zijn gebleken, is de slogan 'opwarming van de aarde' inmiddels geruisloos vervangen door 'klimaatverandering'. Die term klopt altijd, want wat de eeuwen door gelijk bleef, was inderdaad: verandering. Klimaat verandert, dat doet het altijd. De jaren veertig van de vorige eeuw waren warm, de jaren vijftig en zestig waren nat en guur (denk aan de watersnoodramp van 1953). De jaren zeventig en later kenden veel mooi weer, evenals de jaren negentig. En de koude winters en lentes van deze eeuw? Het klimaat verandert voortdurend.¹⁰ Ook de voorspelde toename van slecht weer, droogte, extra natte jaren en de toename van orkanen is – buiten de normale variatiebreedte – niet waargenomen. Wel neemt de schade van catastrofes toe. Dat komt voornamelijk doordat de groeiende bevolking in toenemende mate in kwetsbare gebieden, zoals rivierbeddingen (Mississippi, Indus), gaat wonen.

Verzuring van oceanen

Steeds vaker hoor je over de verzuring van de oceanen. Men beweert dat die verzuring veroorzaakt wordt door de opname van CO₂ in de oceaan. Oceanen zitten buitengewoon complex in elkaar. De mensen die daadwerkelijk onderzoek in de oceanen plegen, halen alleen maar hun schouders op als ze horen spreken over versimpelde voorstellingen als 'oceanverzuring door CO₂'. De oceanen waren, zijn nog steeds, en blijven alkalisch (oftewel basisch, het tegenovergestelde van zuur), met een pH van 7,4-8,6. Die waarde varieert tussen dag en nacht, tussen ondiep en diep water, tussen de ene plaats en de andere, tussen zomer en winter et cetera. Er bestaat niet zoiets als een oceanische zuurgraad.¹¹

Vertrouwen in modellen

Veel cijfers die door de media worden verspreid zijn niet afkomstig uit ter plaatse verrichte metingen, maar zijn het resultaat van computermodellen. Het vertrouwen daarop is groot. Daarom worden ze vermeld als feiten. De praktijk is echter dat de cijfers die IPCC van tijd tot tijd publiceert keer op keer drastisch naar beneden worden bijgesteld. De gegevens die de modellen voeden, worden regelmatig aangevochten, evenals de modellen zelf.¹²

Zo zijn er twee Hongaarse klimatologen, Ferenc Miskolczi en Martin Mlynczak, die de warmte in- en uitstraling naar en van de aarde op meer dan 150 plaatsen wereldwijd hebben gemeten. Ze stelden vast dat er tussen die warmte in- en uitstraling een nauwkeurig evenwicht is. Als het CO₂- en/of methaangehalte toeneemt en het broeikaseffect wordt verhoogd, dan wordt het gehalte waterdamp zo ver verlaagd dat het evenwicht wordt bewaard. Wat precies de thermostaat is die dit bewerkstelligt, is voorwerp van onderzoek. Veel is nog onbekend.¹³

Rentmeesterschap

Met het klimaat is wezenlijk niets aan de hand. Dat standpunt kan men met cijfermateriaal onderbouwen. Dat deze wetenschappers in de minderheid zijn hoeft nog niet te betekenen dat ze per definitie ongelijk hebben. Vooruitgang in wetenschap wordt doorgaans niet geboekt door een comité, panel of groep, maar door eenling (Galilei, Kepler, Newton, Einstein). De rest volgde later. Wel is het zo dat het makkelijker is om met de kudde mee te blaten dan een ander geluid te laten horen.

Maar, is er dan helemaal niets aan de hand met de aarde? Gaat alles goed en kan de mensheid gewoon zijn gang blijven gaan?

Nee. Rentmeesterschap is meer dan nodig. De wereld bloedt uit duizend wonden, ook daar waar het om het milieu gaat. Belangrijk is echter dat de middelen aangewend worden voor de bestrijding van zaken waarvan je overtuigd mag zijn dat die de aarde écht schade toebrengen.

Van een uit de hand lopende opwarming van de aarde, smeltende ijskappen, toenemende stijging van de zeespiegel, uitstervende ijsberen, toenemend slecht weer en verzurende

oceanen kan niet worden gezegd dat er wetenschappelijke consensus over is. Zou je dan miljarden moeten uitgeven, bijvoorbeeld aan plannen als het in de grond stoppen van CO₂? Veel veiliger is om te investeren in maatregelen waar wél overeenstemming over is. Dan kun je denken aan maatregelen die extreme jacht op dieren en ontoelaatbare exploitatie van zeeën en bossen aan banden leggen. Er is wat dat betreft nog heel veel werk aan de winkel.

Noten

1. F.C. Ljungqvist, 'A new reconstruction of temperature variability in the extra-tropical Northern Hemisphere during the last two millennia', *Geografiska Annaler Series A* 92 (2010), pp. 339-351. Zie: www.tiny.cc/anderverhaal1.
2. Colin Morice, *Effects on global and hemispheric average time series* (2014), zie www.tiny.cc/anderverhaal2a; en: David Rose, 'The REALLY inconvenient truths about global warming...', *Daily Mail*, 5 november 2014, zie: www.tiny.cc/anderverhaal2b.
3. Anthony Watts, 'Roy Spencer on how Oceans are Driving CO₂', website Watts Up With That, 25 januari 2008, met verwijzing naar onderzoeksmateriaal van klimatologen Jim Goodridge en Roy Spencer, zie: www.tiny.cc/anderverhaal3a. Zie ook het onderzoek van meteoroloog Joseph d'Aleo, ICECAP (International Climate and Environmental Change Assessment Project), US Temperatures and Climate Factors since 1895 (2007?), zie: www.tiny.cc/anderverhaal3b.
4. Seth Stapleton e.a., 'Revisiting Western Hudson Bay: Using aerial surveys to update polar bear abundance in a sentinel population', *Science Direct*, februari 2014, zie: www.tiny.cc/anderverhaal4a. En: S. Stapleton e.a., 'Revisiting Western Hudson Bay: using aerial surveys to update polar bear abundance in a sentinel population', *Biological Conservation* 170 (2014), pp. 38-47, zie: www.tiny.cc/anderverhaal4b. En: Kirk Myers, 'Canada's growing polar bear population "becoming a problem", locals say', website Seminole county environmental news in Orlando, 8 januari 2010, zie: www.tiny.cc/anderverhaal4c. En ten slotte: Zac Unger, 'The truth about polar bears', *Canadian Geographic Magazine* (december 2012), zie: www.tiny.cc/anderverhaal4d.
5. Kirill S. Khvorostovsky e.a., 'Greenland ice sheet elevation change derived from ERS-1 and ERS-2 satellite altimeter data and its relation with climate', presentatie ESA Earth Online (2003?), zie: www.tiny.cc/anderverhaal5a. En: ESA, 'ERS altimeter survey shows growth of Greenland ice sheet interior', website ESA, onderdeel 'Observing the earth', 4 november 2005, zie: www.tiny.cc/anderverhaal5b. En tot slot: auteur onbekend, 'Northern Hemisphere Snow Cover Anomalies 1967-2014 September', Rutgers University (New-Brunswick) Global Snow Lab (2014), zie: www.tiny.cc/anderverhaal5c.
6. Pepijn Bakker, 'Ijskap van Antarctica groeit', website HoeSnel.nl, zie: www.tiny.cc/anderverhaal6.
7. Kate Ramsayer, 'Antartic Sea Ice Reaches New Record Maximum', website NASA, 7 oktober 2014, zie: www.tiny.cc/anderverhaal7a. Bekijk tevens de informatie op de website The Cryosphere Today, gemaakt door University of Illinois, Urbana-Champaign (USA), zie: www.tiny.cc/anderverhaal7b.
8. Nils-Axel Mörner e.a., 'New perspectives for the future of the Maldives', *Elsevier Science Direct*, 4 december 2001, zie: www.tiny.cc/anderverhaal8.
9. CBS, PBL en Wageningen UR, 'Zeespiegelstand langs de Nederlandse kust en mondiaal, 1891-2012' (indicator 0229, versie 08, 24 september 2013), zie: www.tiny.cc/anderverhaal9a. En: Rob de Vos, 'Zeespiegel Den Helder stijgt al 146 jaar constant', weblog Klimaatgek.nl, 16 januari 2013, zie: www.tiny.cc/anderverhaal9b.
10. Jan Buisman, 'Niets nieuws onder de zon. Extremen zijn van alle tijden', *Weet* (augustus 2012), pp. 42-46. Zie: www.tiny.cc/anderverhaal10.
11. J. Floor Anthoni, 'Ocean acidification part 2', website Seafriends (New Zealand), 2007-2010, zie: www.tiny.cc/anderverhaal11.
12. Andrew Montford, *The Hockey Stick Illusion - Climategate and the corruption of science* (2010).
13. Ferenc M. Miskolczi, 'Greenhouse effect in semi-transparent planetary atmospheres', *Időjárás. Quarterly Journal of the Hungarian Meteorological Service* 111,1 (2007), pp. 1-40, zie: www.tiny.cc/anderverhaal13.

RietvelddeJong RietvelddeJong
 accountants en belastingadviseurs accountants en belastingadviseurs

**Burgemeester Uilkenstraat 24
 2861 AE Bergambacht
 Telefoon: 0182 – 64 54 54
 Fax: 0182 – 35 76 55**

UW BEDRIJF IS ONZE ZORG!

KKA
 kantoor der kerkelijke administraties

**De administratieve dienstverlener
 voor kerken en instellingen**

- Het geheel of gedeeltelijk verzorgen van de financiële administratie
- Salaris- en / of traktementsberekeningen
- Debiteuren- en crediteurenadministratie
- Ledenadministratie en geldvererving
- Opmaken en controleren van jaarverslagen
- Opstellen accountantsverklaringen
- Financiële advisering
- Administratieve ondersteuning op locatie
- Zorg- en verzuimverzekeringen
- Internetboekhouden

Een hele zorg minder...

Hoofdkantoor Kon. Wilhelminalaan 23
 Postbus 675 • 3800 AR Amersfoort • Telefoon (033) 467 10 10

www.kkgkka.nl

ECM
 dialoog

**Organisatie-
 processen
 ingewikkeld?**

Met educatieprogramma's op maat werken we aan de professionalisering van (uw) medewerkers. Georganiseerde intervisie, regionale kennisafels en nieuw elan geven aan competenties van leidinggeven en persoonlijke geloofwaardigheid? ECM dialoog heeft het!

Postbus 100 | 8080 AC Elburg
 t (0525) 66 16 97 | www.ecmdialoog.nl

SCHAAL 1:1 OF GROTER?

ONTWERP & REALISATIE VAN:

- Autobelettering | Reklameborden | Gevelreklame
- Lichtreklame | Boorboards | Drukwerk | Reklamezullen
- Promotiekleding | Relatiegeschenken | Groot formaat prints
- Presentatiesystemen | Vlaggen- en vlaggermasten

VAN LAAR
 REKLAME

Bellstraat 15 | 3771 AH Barneveld
 (T) 0342 - 400 968 | (F) 0342 - 400 469
 (E) info@vanlaarreklame.nl | (I) www.vanlaarreklame.nl

Over klimaatverandering is veel te doen, in zowel politiek als maatschappelijk opzicht. Om die reden heeft de redactie dr. ir. Van den Brink gevraagd een reactie te geven op het voorgaande artikel van R. Kiel.

Dr. ir. H. van den Brink, klimaatonderzoeker bij het KNMI¹

Het gaat slecht met het klimaat!

Toen ik het artikel van dhr. Kiel onder ogen kreeg, was ik verbaasd: hoe is het mogelijk dat er zó verschillend gedacht kan worden over klimaatverandering? Dhr. Kiel gelooft er niet in, terwijl er wetenschappelijke consensus over is.

Toen ik door de redactie gevraagd werd om te reageren op het artikel van dhr. Kiel, heb ik dan ook getwijfeld of ik het wel zou doen. Zowel dhr. Kiel als ik zullen immers zeer waarschijnlijk beiden bij ons standpunt blijven. Toch ben ik ingegaan op het verzoek van de

redactie. Ik heb daar meerdere redenen voor. De eerste is natuurlijk dat het niet goed zou zijn om niet langer met elkaar in gesprek te gaan. De tweede is dat er blijkbaar nog steeds een voedingsbodem is voor de gedachte dat het klimaat niet verandert door menselijk toedoen. Ik denk dat die voedingsbodem er alleen bestaat als er mensen zijn die niet weten van het broeikaseffect. Ik vergelijk het maar met gezond eten: ik dacht dat iedereen

---

¹ Deze bijdrage is op persoonlijke titel geschreven.

wel weet dat gezond eten en leven een positief effect heeft op de levenslengte en kwaliteit. Maar het is schrikbarend (zo vertelde mijn schoonzus mij pas) hoeveel mensen met alcoholproblemen binnengebracht worden in het ziekenhuis waar zij werkt, die werkelijk niet beseffen dat dit met hun alcoholconsumptie te maken heeft...

Een derde reden is de suggestieve toon van dhr. Kiel's artikel, waarin het lijkt alsof iedereen die betrokken is bij de klimaatwetenschap, en instemt met de consensus, dat doet voor zijn of haar carrière en boterham!

Een laatste reden is het gemak waarmee veel van dhr. Kiels argumenten door experts te weerleggen zijn. Nu ben ik geen expert op alle punten die hij noemt – toch kost het me niet al te veel tijd om duidelijk te maken dat er wel het een en ander te nuanceren valt aan zijn argumenten.

Vanwege de beperkte ruimte wil ik slechts enkele argumenten eruit lichten. De eerste is over de opwarming van de aarde. De afvlakking van de temperatuur in de afgelopen jaren die dhr. Kiel noemt, zegt niet zo veel – de trend over de laatste decennia is immers overduidelijk een sterk stijgende trend. Het punt bij de opwarming is daarnaast niet alleen de temperatuur zelf, maar zeker ook de snelheid van de *toename* van de temperatuur. En de snelheid van de temperatuurstijging is ongekend in de geschiedenis.

Dhr. Kiel schrijft over het kleine percentage CO₂ in de atmosfeer (0.04%). Het wekte bij mij de indruk dat hij daarmee suggereert dat zo'n klein percentage niet voor het broeikas-effect kan zorgen. Het kleine percentage op zich is niet van belang. Als 0.04% van de Nederlanders terrorist is, hebben we er toch ruim 6000 rondlopen, met alle gevolgen van dien... En met slechts 200 gram Botuline zou je iedereen op aarde kunnen doden. Niet (alleen) het percentage zelf is dus van belang,

maar (vooral) wat de impact van dat percentage is. En ook al is de impact van CO₂ kleiner dan die van andere broeikasgassen, het effect van CO₂ op de temperatuurstijging is evident. Ook wat dhr. Kiel schrijft over de zeespiegelstijging is eenzijdig. Wat hij zegt over Den Helder, is ook keurig na te lezen in de rapporten van het KNMI, maar dan in de juiste context. Namelijk dat de lokale verandering in de trends nog moeilijk te detecteren is door de grilligheid van het zeeniveau, maar dat de wereldwijde trend nu harder stijgt dan vroeger. Sceptici geven aan dat veel van de metingen van vroeger te weinig en te onnauwkeurig waren om ze eerlijk te kunnen vergelijken met huidige metingen. Maar zelfs als dit wordt meegenomen in de berekeningen, blijven er sterke aanwijzingen over voor een toename van de trend. Deze toename stemt overeen met de toename die de oceanmodellen berekenen, wat een bevestiging is van de betrouwbaarheid van deze modellen. Als laatste valt het mij op dat dhr. Kiel meerdere keren zegt dat een grootheid geen wereldwijd constante waarde heeft (de zeespiegel, de zuurgraad van de oceanen) en er *dus* niets te zeggen is over variaties erin. Dit is natuurlijk niet zo. Neem als voorbeeld de hoogte van een bos: die is eigenlijk ook niet exact definieerbaar, want de hoogte verschilt per boom. Maar die niet exact definieerbare hoogte neemt wel toe als de bomen groeien! Soms is het dus juist eenvoudiger om iets over de verandering te zeggen dan over de waarde zelf.

En wat het rijtje wetenschappers Galileï, Kepler, Newton en Einstein betreft: deze mannen kwamen met iets nieuws, wat niet paste in het toenmalige wetenschappelijke denkkader. Bij het broeikas-effect zit het acceptatieprobleem veel meer in het sociale denkkader. Al Gore noemde het niet voor niets een 'ongemakkelijke waarheid'. Ik acht de kans dan ook klein dat dhr. Kiel ooit geschaard gaat worden in het bovengenoemde rijtje van wetenschappers...

De ongerepte natuur kan menig mens tot diepe verwondering brengen. Het is een verwondering die ontstaat als wij oog krijgen voor onze omgeving. In onze samenleving lijkt het er alleen soms op dat we steeds moeilijker kunnen genieten van de natuur en onze omgeving. Wij zijn bevangen met het jagersinstinct, met alle gevolgen van dien.

worldview

Politiek met een visie

Novini

G.J. van Panhuis MA, redactielid Novini

Oog voor je omgeving

De ongerepte natuur kan menig (ongelovig) mens tot diepe verwondering brengen. Misschien kunt u zelf wel voorbeelden geven waarin u met diep ontzag de natuur bewonderde. De tijd stond even stil. Diep ontzag bleef er over. Misschien was er wel een diep verlangen dat in u wakker werd geschud. Het is de verwondering die ontstaat als we oog krijgen voor onze omgeving. Of herkent u dit helemaal niet? Staan we niet meer stil bij de opgaande zon? Horen we de vogels nog zin-

gen? De drukte van alle dag slokt ons zo op, dat we nog maar weinig opmerken van onze omgeving. Zelfs onze vrije tijd moet nuttig besteed worden.

We vergeten vaak dat de omgang met je omgeving ligt in het *niet-doen* en niet in het *doen*. Het is een stilstaan bij wat zich voordoet. Het is een minder van het eigen ik en meer van de ander. Luisteren, stilte en aandacht zijn van essentieel belang om de ruimte tussen jou en jouw omgeving te overbruggen. Oog

hebben voor de ander in je omgeving begint bij stil te staan, te kijken, en te luisteren. In het stilstaan ontstaat er ruimte. In onze tijd lijken deze randvoorwaarden steeds meer afwezig te zijn. Beschouwen we onze omgeving veelal niet als middel om ons doel te bereiken? De moderne mens worstelt niet voor niets met de vraag hoe hij zich moet verhouden tot zijn naaste, tot de natuur, tot dat wat het individuele overstijgt. De kloof tussen onszelf en onze omgeving lijkt in onze tijd steeds groter te worden. Hieronder zullen we zien hoe de mens zijn gave is verloren om van zijn omgeving te genieten.

De kloof tussen onszelf en onze omgeving lijkt in onze tijd steeds groter te worden.

Prediker

De mens kan niet meer genieten van zijn omgeving, omdat hij zijn Schepper uit het oog verloren heeft. Het is een belangrijke notie die we vinden in Luthers uitleg van het Bijbelboek Prediker. De kern is dat we genieten moeten van Gods schepping. Luther benadrukt dat de mens dankbaar moet zijn met Gods weldaden en hiervan moeten genieten. In de scheppingsorde, met zon als oer-sacrament, vindt de mens zijn rust. Het is de begeerte en de innerlijke onrust die ons mensen parten speelt. Luther schrijft hier over: 'Zij verheugen zich niet over Gods gaven, omdat hun oog steeds op iets anders is gericht.'¹ Het zijn de ijdelheden van de mens die ons onrustig maken. In het Bijbelboek Prediker wordt de mens dan ook afgetekend als rusteloze opstandeling tegen de schepping en Schepper zelf.²

In Luthers uitleg van de Prediker ligt een belangrijke sleutel voor het verstaan van het rusteloze bestaan van de moderne mens. Prediker laat ons zien dat we eerder te weinig dan te veel van het goed van deze wereld genieten. De mens kan geen rust vinden zonder te rusten in Gods schepping. Het is kernachtig verwoord in Spreuken 10:30: *De rechtvaardige zal in eeuwigheid niet bewogen worden maar de goddelozen zullen de aarde niet bewonen.* De mens zweeft als het ware tussen de hemel en aarde. De scheppingsgave is hem niet genoeg en de hemel is hem onbereikbaar geworden. Ten diepste gaat het hier om de mens die geen aandacht heeft voor de scheppingsgave van God. De mens die losgekomen is van zijn eigenlijke oorsprong.

Proces van onthechting

Het individu is de loop der eeuwen steeds meer los komen te staan van zijn omgeving. Als moderne individuen zijn we steeds onafhankelijker komen te staan ten opzichte van het object, namelijk dat wat boven of buiten het individu om wordt gelegd. We spreken ook wel over een proces van onthechting. Dit is een historisch, sociaal en cultureel proces dat al enkele eeuwen in de westerse samenleving aan de gang is.

De socioloog Zygmunt Bauman beschrijft in zijn boek *Vloeibare tijden* dit proces op treffende wijze. Hij benoemt verschillende houdingen van mens ten opzichte van zijn omgeving, namelijk die van de boswachter, tuinman en jager. De premoderne houding is die van de boswachter, wiens taak het was om de natuur te bewaren. Kern is dat de natuur een goddelijke orde weerspiegelt, dat het beste bewaard blijft zonder het toedoen van de mens. De tuinman echter ziet helemaal geen orde in de wereld en ziet het als zijn belang-

rijke taak om deze te gaan bewerken. De natuur moet beantwoorden aan zijn eigen idealistische voorstellingen.

In onze tegenwoordige tijd kunnen we volgens Bauman het beste spreken over de houding van een jager ten opzichte van de natuur. Het primaire doel van de jager is het hebben van een prooi, waarbij het ecologische evenwicht helemaal geen rol meer speelt.³ In onze tijd zijn er bijna alleen nog maar jagers. Byung-Chul Han heeft het in zijn boek *De vermoede samenleving* over het hyperactieve ego. Het ego dat druk is met zichzelf en geen oog meer heeft voor zijn omgeving. Het is drang naar arbeid en productie die mens in beweging houdt. De moderne mens als slaaf van zichzelf, die van alles moet.⁴ Het is de taal die we voortdurend om ons heen horen, in de veel betekenende woorden: 'Druk, druk, druk' of 'Ik heb geen tijd'.

Onzekerheid van het bestaan

Onzekerheid is wat er over blijft bij een mens die geen vastigheid buiten zichzelf kan vinden. De maakbaarheidsgedachte heeft de moderne mens met een vernietigende last opgezadeld. De jager staat er immers alleen voor en moet steeds nieuwe omgevingen verkennen om zijn buit binnen te halen. Hij is verantwoordelijk voor zijn eigen succes. De twijfel en onzekerheid zijn gekomen in plaats van de verwondering. Rust, stilte en aandacht zijn steeds moeilijker op te brengen. Niets ligt vast; alles ligt open.

De onzekerheid doet de mens nog meer jagen om zijn leegte te vervullen. Een leegte die nooit opgevuld kan worden zonder terug te gaan naar de oorsprong van alle dingen. De jacht is dan ook nooit te einde. De jacht is een doel op zich geworden.⁵ Bauman citeert dan ook op treffende wijze Blaise Pascal, die

schrijft: 'De mensen willen vermijden dat zij moeten nadenken over onze ongelukkige toestand en daarom verkiezen zij de jacht boven de buit.'⁶ Het is het oneindige verdriet en de leegte van een leven zonder de Schepper.

De onzekerheid doet de mens nog meer jagen om zijn leegte te vervullen.

Vernietiging van de aarde

De rusteloosheid van het individu heeft grote gevolgen voor onze omgeving. Onze omgeving, en wel in het bijzonder de schepping, is het jachtgebied van de jager geworden. De natuur, onze naaste, ons eigen lichaam, zij lijken geheel ten prooi te vallen aan prestatiedrang van de moderne mens. Het is de obsessie naar onbeperkte groei die de schepping uitput. De schepping zucht dan ook onder het schepsel dat zijn Schepper heeft verlaten. In het boek *De klimaatoorlogen* schetst Harald Welzer de verontrustende gevolgen van ecologische veranderingen voor het samenleven van mensen. Welzers analyse laat zien dat in een wereldeconomie die gebaseerd is op het ongebreideld exploiteren van de natuur, de armste gebieden de grootste klappen te verduren krijgen. En dat leidde tot gewapende conflicten.⁷

Niet alleen de natuur maar ook de meest intieme menselijk relatie, moeten hier de gevolgen van dragen. Ook dit is het jachtgebied geworden van de moderne mens. Het huwelijk is niet meer van deze tijd. Liefde is geen kwestie van eeuwige trouw, maar van losse relaties die op dat moment bij het individu passen. Een contract dat elk moment weer

opgezegd kan worden. Maatschappelijke ontwikkelingen als Second Love en speeddating moeten dan ook tegen deze achtergrond geplaatst worden. Liefde is hierin niets anders dan het verlengstuk van het eigen ego. De

De drukte van de moderne mens is de premoderne mens geheel onbekend.

omgeving staat ten dienst aan het geluk en genot van het individu. Het is alleen maar *nemen!* Dat in tegenstelling tot de gevende liefde waarin kloof tussen het individu en de ander wordt overbrugd. Duurzame relaties, gelukkige huwelijken, echte vriendschappen ze zijn zeldzaam geworden.

De terugkeer naar de aarde

Het is niet verwonderlijk dat de moderne mens het razend druk heeft. Niets is een gegeven, alles moet nog gedaan worden om het eigen geluk te verwezenlijken. De stoïcijn Seneca heeft rond 40 na Christus geschreven: 'kuisheid heeft alle tijd, wellust heeft het razend druk'. Licht hier niet de belangrijkste oorzaak van veel problemen van deze tijd?

De drukte van de moderne mens is de premoderne mens geheel onbekend. De boswachter

heeft oog voor zijn omgeving. Hij kon zich verwonderen over de orde van de schepping. Hij kon de dingen laten zoals ze waren en genieten van zijn omgeving. Zijn omgeving was onlosmakelijk verbonden met de Schepper van hemel en aarde. De metafoor van de boswachter houdt ons hiermee een belangrijke spiegel voor. Het is de terugkeer naar de wereld waarin de mens van oorsprong thuis is. Een omgeving waarbij de basis lag in de verwondering dat de dingen zijn als ze zijn. Een omgeving verheven boven alle maakbaarheid. Een mens die nederig is, kan alleen weer zicht krijgen op zijn omgeving. Het woord *humilitas* (nederigheid) is afkomstig van dezelfde stam als het woord *humus*, dat aarde betekent. De mens is gebonden aan de natuur en zijn omgeving. Ten diepste is het de mens die zijn Schepper weer als uitgangspunt neemt in het leven. De terugkeer naar de aarde.

De sabbat als rustdag is zo'n scheppingsorde van God. De dag waarop we mogen rusten van onze boze werken, met als doel om ons te verlustigen in Zijn werk. Sabbat betekent dan ook zoiets als *de dag van rust* of *ophouden*. Het is een voorafschaduwning van de eeuwige rust die zal aanbreken. De dag waarin God in het bijzonder beloofd heeft om woning (ruimte) te maken in het hart van verloren schepselen. Alleen dan kan de mens de aarde weer werkelijk bewonen.

Noten

1. W. Aalders, *Luther en de angst van het westen. Een pleidooi voor de rechtsstaat* (Den Haag 1982), p. 49.
2. *Ibidem*.
3. Z. Bauman, *Vloeiende tijden. Leven in eeuw van onzekerheid* (Zoetermeer 2011), pp. 130-132.
4. B.C. Han, *De vermoeide samenleving* (Amsterdam 2014), p. 30.
5. Bauman, *Vloeiende tijden*, p. 139.
6. Geciteerd in: *ibidem*.
7. H. Welzer, *De Klimaatoorlogen. Waarom in de 21ste eeuw gevochten wordt* (Amsterdam 2009).
8. Seneca, *Dialogen IX* (Amsterdam 2006), p. 120.

In de discussies rondom natuur- en milieubehoud wordt christelijk rentmeesterschap regelmatig aangeprezen als het inhoudsvolle alternatief voor duurzaamheid. De seculiere duurzaamheidsgedachte is plat en slechts gericht op het kunnen continueren van het leven hier op aarde.

J.W. Bijlagte MSc, consultant duurzame energie en voorzitter commissie Duurzame ontwikkeling en landbouw SGP-jongeren

De consequenties van rentmeesterschap

In tegenstelling tot de seculiere duurzaamheidsgedachte wordt rentmeesterschap gekenmerkt door de relatie met God de Schepper. Het leven staat in de schaduw van de eeuwigheid en duurzaam handelen wordt gedaan uit eerbied en respect tot de Schepper en minder om kindskinderen een leefbare aarde te verschaffen.

In dit artikel wil ik stilstaan bij het begrip vruchtgebruik, wat een belangrijk element is van rentmeesterschap.¹

Vruchtgebruik

Studerend op de scheppingsopdracht duikt al snel de term vruchtgebruik op. Verschillende verklaarders gebruiken deze term om aan te geven dat God de Eigenaar is van de aarde, en de mens het vruchtgebruik heeft van de aarde. Het vruchtgebruik is dan de beloning van het onderhoud van het goed. De aarde brengt vrucht voort, waar de mens zijn deel van mag hebben.

Calvijn schrijft in zijn verklaring op bij Gene-

sis 2:15: ‘Adam is aangesteld geweest tot bewaking van den hof, om aan te tonen, dat wij, hetgeen de Heere ons ter hand stelt, met dat doel bezitten, dat wij tevreden met een vruchtbaar en matig gebruik, het overige zouden bewaren. Die een akker bezit, moet dus de jaarlijkse vrucht trekken, en toezien dat hij de grond door zorgeloosheid niet laat uitgeput worden, maar hij moet zich er op toeleggen, om hem aan de nakomelingen over te leveren, zoals hij hem heeft ontvangen, of nog beter bebouwd. Laat hij zo de vruchten eten, zonder toe te laten dat iets door weelderigheid afvalt, of door verwaarlozing bederft.’

Dit is vergelijkbaar met wat de Dikke Van Dale als definitie geeft voor vruchtgebruik: ‘Zakelijk recht om het goed van een ander te gebruiken en de vruchten daarvan te trekken, alsof men zelf eigenaar daarvan was, mits zorgend dat de zaak zelf in stand blijft.’ Twee aspecten zijn volgens mij belangrijk hierin: 1) het gebruik van de vrucht en 2) het bewaren van het goed.

Gebruik van de vrucht

Voor het typeren van het begrip ‘vrucht’ grijpen we ook terug op wat de Dikke Van Dale hierover zegt. Vijf definities worden onderscheiden:

1. Het uit het vruchtbeginsel gegroeide orgaan van de zaadplanten dat, als regel, een tot vele zaden bevat;
2. Schijnvrucht of ander soortgelijk (eetbaar) deel van een (daarvoor geteeld) gewas;
3. Ongeboren jong van een dier of mens;
4. Opbrengst, winst;
5. Product, resultaat.

De betekenissen 1 en 2 zijn de letterlijke betekenissen van vrucht uit vruchtgebruik. We

denken hier al snel aan appels, die als vrucht aan de boom komen, of aan sla en kool, die als eetbare planten worden verbouwd. Ook de definities 4 en 5 zijn echter van toepassing op vruchtgebruik. De winst uit een onderneming of het product van arbeid is volgens de definitie namelijk ook vrucht. Vruchtgebruik gaat dus verder dan natuurproducten als groenten en fruit.

Wat inherent is aan vrucht, is dat het een product, een resultaat is. Na een periode van groei of arbeid, kunnen de vruchten geplukt worden. Neem bijvoorbeeld een appelboom: jaarlijks ontwikkelt zich een knop tot bloesem en tot vrucht, om aan het eind van het seizoen een rijpe appel te worden. Er zit ontwikkeling in, groei. En daarbij een cyclus. Elk jaar opnieuw worden nieuwe vruchten aangezet, maar ook wordt er elk jaar uitgezaaid. De vruchten dragen namelijk ook zaden, die zorgen voor nieuwe planten. Zo zit in een vruchtdragende boom een dubbele cyclus. Een van elk jaar opnieuw vrucht dragen en een van elk jaar nieuwe bomen zaaien.²

Deze beide cycli noemt de bekende Duitse predikant K.A. Dächsel *de aard* van de vruchtdragende planten. In Genesis 1 lezen we herhaaldelijk dat God iets schiep *naar zijn aard*. Volgens Dächsel (en ook volgens Calvijn) betekent dit dat deze schepselen in staat zijn zich voort te planten, te vermenigvuldigen en specifiek voor de planten dat ze vrucht of zaad dragen.³

Vruchten worden dus op twee manieren aangewend. Het primaire doel is het voortplanten en daarmee in stand houden van de soort. Als aan dat doel is voldaan, kan dat wat overschiet worden gebruikt om mensen te voeden. In het bedrijfsleven vinden we dit ook terug. Winst wordt in de eerste plaats aangewend om in het bedrijf te investeren,

zodat het gezond kan blijven. Wat daarna overblijft, kan als dividend worden uitgekeerd aan aandeelhouders.

Het gebruik van het goed

Het beschrijven van rentmeesterschap is niet klaar na het stuk over de vruchten. Zelfs Nederlands bekendste woordenboek kent de mens en eindigt zeer nadrukkelijk met nog een aanwijzing: ‘mits zorgend dat de zaak zelf in stand blijft’. Terwijl het al in de definitie van vrucht ligt, dat het deels is voor reproductiedoelinden, wordt het nog een keer extra benadrukt.

Een goed rentmeester zorgt er dus voor dat de vruchten die hij plukt het volgende seizoen weer in minimaal gelijke mate voorhanden zijn. De appels worden geplukt, maar er worden ook nieuwe boompjes gekweekt, zodat de productie voor de toekomst geborgd is.

Een goed rentmeester zorgt ervoor dat de vruchten die hij plukt het volgende seizoen weer in minimaal gelijke mate voorhanden zijn.

Het is met name dit deel van het vruchtgebruik dat nogal eens vergeten wordt. En niet in het minst door christenen die zich voor laten staan op de term rentmeesterschap. Hierin is het seculiere ‘duurzaam’ mogelijk beter: daar is er sterk de focus op het in stand houden van leven en levenswijzen voor de toekomst. De aarde ‘van onze kinderen’ is een zeer belangrijke drijfveer voor duurzaam activiteiten.

Waar christenen zich fors kunnen afzetten tegen het horizontale, het aardse daarin, is het blijkbaar erg lastig de juiste koers te varen. Het behoud van het goed, de schepping in ruime zin van het woord, is minstens zo sterk verbonden met rentmeesterschap als met duurzaamheid.

Praktische gevolgen (I)

Tot zover is een korte beschouwing gegeven van de term vruchtgebruik, een term die veel gebruikt wordt in relatie tot de schepping en rentmeesterschap. Maar wat is de betekenis hiervan in het dagelijks leven? Hiervoor borduren we voort op het bovenstaande.

De mens is door God op de aarde geplaatst, in een bijzondere positie. Afhankelijk van welke aspecten belicht worden in de geschiedenis, is het mogelijk om te stellen dat God de eerste scheppingsdagen bezig is geweest een aarde te scheppen die het leven van de mens mogelijk maakte. De vruchten van de aarde waren de mens ‘tot spijze’. De mens kreeg het vruchtgebruik op de aarde. De mens werd rentmeester van de aarde.

Als vruchtgebruiker van de aarde moet de mens arbeid verrichten, zodat hij later de vruchten kan plukken. Maar hij doet dat op zo’n manier dat de zaak in stand blijft. Eerder is de boomgaard genoemd, waar appels geplukt worden, maar ook waar nieuwe bomen worden aangeplant. We zien dit beeld op vele manieren terug in het leven. De jacht is daarbij een voorbeeld wat ik van binnenuit ken. Er zijn jagers⁴ die gericht zijn op het schieten van wild. De buit is het enige dat telt. Het gevolg hiervan is dat de wildstand sterk terugloopt en na verloop van tijd sommige soorten vrijwel verdwenen zijn. Deze manier van jagen kan niet duurzaam genoemd

worden. De jager wordt genoodzaakt zich telkens te verplaatsen of kunstgrepen te doen. De beherende jager weet wat 'het goed' is dat hij beheert. Een slecht broedseizoen zal voor zo'n jager reden zijn minder wild te 'oogsten'. Door goed in kaart te brengen hoe groot populaties zijn en hoe deze zich ont-

Als vruchtgebruiker van de aarde moet de mens arbeid verrichten, zodat hij later de vruchten kan plukken.

wikkelen over de jaren heen, is het mogelijk te jagen, te oogsten uit de natuur, zonder dat de wildstand daar onder te lijden heeft. Een zelfde principe geldt bijvoorbeeld voor de visserij. Door het monitoren van visstanden en het bijhouden van de vangsten worden jaarlijks quota bepaald. Sinds de invoering en naleving hiervan zijn vispopulaties weer sterk gestegen, waar eerst voor het uitsterven van soorten werd gevreesd.

Praktische gevolgen (II)

We kunnen vruchtgebruik nog breder trekken. De mens gebruikt ook natuurlijke materialen als bouw- of hulpstof. Denk daarbij aan hout, waar nog vrij eenvoudig de vrucht-cyclus in te herkennen is, en beton, wat al een stuk lastiger is.

Nog een stap verder zijn onze energiebronnen. Tweehonderd jaar geleden was dat nog vooral hout en turf, waarbij hout jaarlijks aangroeit en ook turf in vrij korte tijd gevormd wordt. De auto echter die voor de deur staat, rijdt niet op turf en niet op hout, maar

op benzine, een aardolieproduct. Elke vijftien kilometer die ik rij, verstoek ik één liter benzine. In het kort is één liter hoogwaardige koolwaterstoffen omgezet in CO₂, water en wat warmte. En daar begint de schoen te wringen.

Aardolie is een natuurproduct. Het is gevormd uit plantenresten die jaarlijks gegroeid zijn, etc. Maar, aardolie doet er 100 miljoen jaar over om gevormd te worden. De mens heeft het recht gekregen om de vruchten van de aarde te gebruiken, mits het goed in stand blijft. Vrucht is dat wat er elk jaar, of elke cyclus, bijkomt. Het goed is de 'productiecapaciteit' van die vruchten.

Aardolie valt volgens mij buiten de definitie van vrucht. Ontstaan over 100 miljoen jaar kan niet als vrucht dragen worden gezien. De tienduizend jaar die de aarde volgens mij maximaal bestaat is 0,01% van de tijd die nodig is de beschikbare aardolie te vormen. En wat we de afgelopen honderd jaar hebben opgestookt heeft 99.999.900 jaar nodig om weer aangevuld te worden. Dat is ver buiten elke reële cyclus van vrucht dragen of een goed in stand houden.

Uitgaande van bovenstaande gaan we momenteel als mens behoorlijk ons boekje te buiten en *verbruiken* we bodemschatten waar we slechts het mandaat hebben de vruchten te gebruiken.

De hier beschreven denkwijze is niet nieuw. Rond de vondst van het Gronings aardgas is deze thematiek ook uitvoerig besproken. Toen is consensus gevonden om het gas wel op te pompen en zolang te gebruiken, maar met de aardgasbaten onderzoek te financieren naar duurzame energiebronnen. Met de kennis van nu kunnen we zeggen dat de ver-

zorgingsstaat belangrijker is gebleken en de ontwikkeling van duurzame energie te weinig prioriteit heeft gekregen.

In de schaliegasdiscussie is hetzelfde argument echter ook al opgeworpen. Het gas op-pompen en gebruiken en de baten ten goede

Als mens gaan wij behoorlijk ons boekje te buiten en verbruiken we bodemschatten waar we slechts het mandaat hebben de vruchten te gebruiken.

laten komen aan onderwijs. Als zelfs de Dikke Van Dale een technisch overbodige bij-zin opneemt over het in stand houden van het goed, is er weinig aanleiding om te gelo-ven dat deze gelden daadwerkelijk naar onder-zoek en innovatie zouden gaan.

Conclusie

Als uitsluitend het vruchtgebruik voorbe-stemd is voor de mens, dan zijn fossiele voor-raden dat mogelijk niet. Uitgaande van de juistheid van deze redenering zijn we met te-rugwerkende kracht flink ons boekje te bui-ten gegaan, ook al is de mens de kroon op de schepping. Het is alleen onmogelijk van de één op de andere dag over te stappen op een leven zonder fossiele brandstoffen. Er is sprake van een *lock-in*: we zitten vast in het systeem. Wat wel kan is: alle zeilen bijzetten en een duurzame koers volgen. Duurzame ener-giebronnen hebben namelijk wel een verge-lijkbare kenmerk als de planten en bomen: het raakt niet op. Zolang de zon⁵ schijnt, blij-ven deze bronnen behouden. En verder? Prijs-verschillen tussen grijze en groene stroom doen er niet toe als het gebruik van grijze stroom ‘verboden’ is. ‘Horizonvervuiling’ van windmolens krijgt een heel andere lading als dat in tegenstelling tot kolenstroom wél geoorloofde energie is. En voor het winnen van schaliegas laat dit artikel weinig ruimte.

Noten

1. Als zoon van een jager, opgegroeid in een agrarisch milieu op het gereformeerde Tholen kreeg ik na mijn studie In-novatiemanagement, en later Milieu- & Grondstofbeheer, de mogelijkheid een scriptie te schrijven over rentmeester-schap. Voor dit artikel put ik uit het theologisch onderzoek, gedaan in het kader van die scriptie.
2. Al duurt het soms enkele jaren voor een boom volwassen is en vrucht draagt.
3. K. Dächsel, *Bijbel, of de geheele Heilige Schrift. Met in den tekst ingelaschte verklaringen en aanmerkingen van de beroemdste god-geleerden uit alle tijden* (Utrecht 1992, 2de druk), vert. van H. Griethuijsen en F. van Lingen, p. 3.
4. Gelukkig komt deze soort steeds minder voor.
5. Niet alleen zonne-energie, maar bijvoorbeeld ook wind is indirect afhankelijk van instraling van de zon.

Een politiek filosoof die worstelde met de zinvraag in geschiedenis en samenleving na het failliet van het marxisme en de ideologieën. Leszek Kolakowski (1927-2009) behoorde onmiskenbaar tot belangrijkste politieke en conservatieve denkers van de vorige eeuw. Hij verdedigde de humane vrijheid tegenover totalitaire waanzin en kwam als niet-christen op voor het goed recht van religie.

Dr. K. van der Zwaag, redactievoorzitter *Zicht*

Kolakowski: politiek-religieus denker in verzet tegen de totalitaire verleiding

Kolakowski groeide op in Polen waar hij op jonge leeftijd zijn ouders moest missen. Hij studeerde filosofie, promoveerde op Spinoza en raakte als intellectueel in de clinch met de communistische machthebbers in Polen, steeds meer overtuigd van het failliet van het communisme.

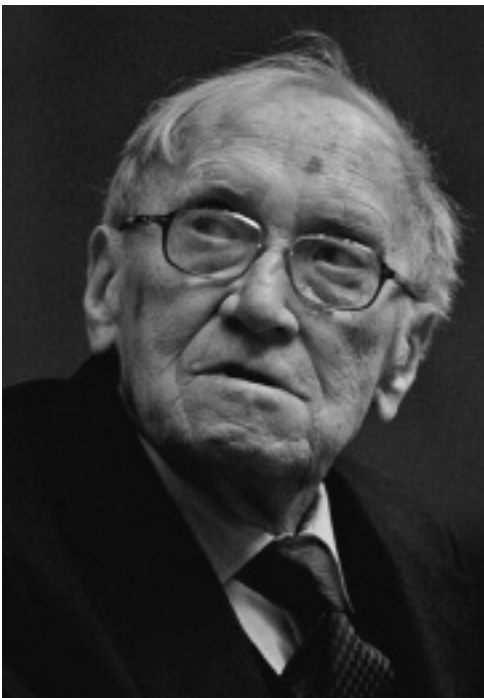
Dat heeft hem levenslang gestempeld: verzet tegen de totalitaire verleiding, het opofferen van deze werkelijkheid voor een ideale maatschappij in de toekomst. Kolakowski werd

dermate een spreekbuis van het morele en intellectuele verzet tegen het communisme dat hij als persona non grata het land moest verlaten. Via Amerika belandde hij aan het prestigieuze All Souls College in Oxford, waar hij tot aan zijn dood doceerde.

Hij sleepte diverse internationale prijzen in de wacht en werd breed gewaardeerd vanwege zijn boeken en scherpe essays waarin hij politiek en cultuur in verleden en heden doorlichtte.

Ontmanteling marxisme

Kolakowski was in de jaren zeventig een spraakmakend figuur vanwege zijn driedelige serie over de ontmanteling van het marxisme, *Geschiedenis van het marxisme*, waar hij bijna zeven jaar aan werkte. Juist in een tijd waarin de jonge Marx en zijn kritiek op de zelfvervreemding van de arbeider en vele intellectuelen flirtten met het marxisme en communisme (zoals Sartre), legde Kolakowski de ideologische leegte en politieke tegenstrijdigheid van het marxisme bloot. Voor Kolakowski was het communisme de belofte van een betere wereld, het rijk van gelijkheid en zorgeloosheid. Maar het resultaat was bloedig en ontluisterend, zoals bleek uit de creatie van de Goelag Archipel.

Leszek Kolakowski

Het verschil tussen het marxisme en christendom is dat de laatste de verlossing in een andere wereld verwacht.

Kolakowski zag parallellen tussen het seculiere humanisme, liberale toekomstvisies en het marxisme: ze gaan uit van een evolutionistische en progressieve ontwikkeling naar een ideale samenleving. Het verschil tussen het marxisme en christendom is dat de laatste de verlossing in een *andere* wereld verwacht. Kolakowski beschouwde het marxisme als een van de ideologische gestalten van de zelfvergoding van de mens. De moderne westerse mens kan maar niet in het reine komen met de menselijke onvolmaaktheid en het tijdperk van de Verlichting is daarvan een van de optimistische gestalten.

Religie

Kolakowski heeft geworsteld met het fenomeen religie. Hij was een religieus mens, al hing hij zelf geen religie aan. Hij geloofde sterk in het sacrale, het mysterie van de Transcendentie, datgene wat de mens te boven gaat. Het is het antwoord op de fragiliteit en eindigheid van het menselijk bestaan.

Kolakowski beschouwde als zijn belangrijkste boek *Horror metaphysicus*, waarin hij ingaat op de existentiële vertwijfeling over de menselijke conditie, zijn tijdelijkheid en vergankelijkheid, zijn zoektocht naar het Absolute en de confrontatie met het Niets. De Pools-Engelse filosoof keerde zich tegen het negeren van metafysische vragen in de filosofie. Met het leeghalen van de hemel, de opening naar de Transcendentie, het kiezen voor een vol-

strekt maakbare objectieve kennis van de werkelijkheid, heeft de moderne mens zijn hoop gesteld op deze wereld. Maar deze wereld waarin wij leven als eindige individuen is een ballingsoord.

Kolakowski werd niet vrolijker van de wereld. 'De wereld is het niet, punt. En echte troost kan enkel het religieuze perspectief bieden.' Voor de waarheid hebben we het Absolute Verstand of God nodig. Hij acht de beroemde uitspraak uit Dostojewski uit *Gebroeders Karamazov* – 'Als er geen God is, is alles geoorloofd' – ook van toepassing op de kennisleer.

Maar wat en wie God is, bleef voor hem een mysterie. Een geloof in een persoonlijke God was voor hem geen optie. Hij stond sceptisch tegenover alle afgeronde antwoorden, maar nooit tegenover de zoektocht naar waarheid zelf. De vraag naar waarheid *moet* gesteld worden. Kolakowski wees elke dogmatische waarheidsclaim af, maar verwierp ook een vrijblijvend waarheidsrelativisme. Hij schreef dat de menselijke waarheidspretenties leeg zijn zonder verwijzing naar een goddelijk wezen.

Kolakowski bleef overtuigd van het niet bestaan van absolute zekerheden. Dat gold voor zowel metafysische vragen als voor maatschappelijk-politieke vragen. Terughoudendheid en bescheidenheid zijn kenmerkend voor de echte denker. Hij benadrukte veelvuldig zijn eigen twijfel en onwetendheid. Hij was beducht voor blauwdrukken die hij als utopisme ontmaskerde. Waar ideeën over de werkelijkheid gelegd worden en waar staat en politiek met geweld deze een handje wilde helpen, daar stroomde het bloed, zoals bleek in het communistische experiment in Rusland.

Gelovige zonder kerk

Men zou Kolakowski als een gelovige zonder kerk kunnen typeren. Zijn magistrale en lijvige boek over christenen zonder kerk, *Chrétiens sans Église. La Conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIe siècle* (1969), vraagt aandacht voor het fenomeen religie dat opbloede buiten de instituten van de kerk, iets wat we in deze tijd volop meemaken. Het betreft een christendom zoals het zich heeft ontwikkeld zonder het toezicht van de staat en de kerk. Deze geloofsopvatting toont een tendens naar totale verinnerlijking van religie, het laten opgaan van religieuze waarden in het individuele geweten, uiteindelijk uitlopend op de idee van religie als een zuiver moreel verschijnsel.

Kolakowski: 'De wereld is het niet, punt. En echte troost kan enkel het religieuze perspectief bieden.'

Interessant is dat Kolakowski deze bewegingen plaatst binnen de zogeheten tweede (doperse) reformatie. De eerste, klassieke reformatie is die van Luther, Calvijn en Zwingli. De tweede (doperse) is een protest tegen de protestantse kerken omdat ze halverwege bleven steken, inconsequent waren en een compromis met de wereld sloten. Kolakowski onderscheidt drie varianten van protest binnen deze reformatie: een radicaal individualisme, dat zich keert tegen uitwendige vormen; een liberaal irenisme, dat de behoefte erkent van een eredienst, maar die slechts als menselijk en natuurlijk beschouwt; en ten slotte de

‘sekten van de heiligen’, groepen die het heil buiten de wereld zoeken onder de volmaakten of de volmaakte kerk, maar een kerk die de wereld ontvlucht.

Kwaad

Kolakowski was sterk bezig met het fenomeen van het kwaad en schreef veel over de erfzonde. Er huist in de mens een kwade neiging die ongeneeslijk is. Dat bracht hem ook op talrijke beschouwingen over de duivel, zoals in zijn *Gesprekken met de duivel*. Ook daarin was hij tegendraads, want wie gelooft als ‘modern’ mens nog in de duivel?

De duivel staat symbool voor de werkelijkheid van het onuitroeibare kwaad in de wereld. De duivel zit hopeloos in ons, zo schrijft hij. We staan voor de opdracht om zijn actie te beperken, maar we kunnen hem niet vernietigen. Het subtiele van de duivel is dat hij niet scheidt, maar het door God geleverde materiaal zo exploiteert om het geschapene te verwoesten en te ontwrichten. Dat kan ook op een christelijke manier door de kerk invloed te geven. Zo ziet hij zelfs het werk van de duivel om tot een *theocratie* te komen, wat geheel strijdt met het evangelische beginsel dat het Koninkrijk van Jezus niet van deze wereld is.

Kolakowski blijft vuurbang voor elke machtspretentie, of dat nu een communistische heilsstaat is of een christelijke theocratie. De belofte van een totale verlossing in een conflictloze toekomst is in strijd met elk redelijk inzicht. Daarom is de houding van scepsis en twijfel de beste remedie tegen de verwerkelijking van ‘een theocratische of totalitaire karikatuur van eenheid die voorwendt dat zij de Grote Onmogelijkheid ten uitvoer heeft gebracht’.

Op het eerste gezicht lijkt een beginselvaste

levenshouding lovenswaardig, maar, zo stelt Kolakowski in *Lof der inconsequentie*, volledige consequentie stemt in de praktijk overeen met fanatisme, terwijl inconsequentie de bron der verdraagzaamheid is en de twijfel het teken van onze onvolmaaktheid. Zien we immers geen despotisme bij de steeds consequente mensen in hun zucht naar perfectie of in het verstikken van hun twijfel?

Politiek

Kolakowski was een voorstander van een combinatie van liberale democratie en kapitalisme. Toch stond hij kritisch ten opzichte van liberalisme en de uitwassen van het kapitalisme. Maar toch: betere een slechte democratie dan geen democratie. De democratie begint bij het vrije woord. ‘De vrijheid van meningsuiting is het fundament van alle vrijheden.’ Vrijheid is het belangrijkste thema van zijn gehele oeuvre. Kolakowski onderstreepte het belang van de persoonlijke verantwoordelijkheid van de enkeling in contrast met het despotisme van de partij.

Kolakowski’s denken heeft een conservatieve trek. Hij omschreef zichzelf eens als een conservatieve liberale socialist. Hij zag in dat de liberale democratie kwetsbaar was en dat de barbarij altijd kan terugkeren, met als motor het menselijke ressentiment en de afgunst.

De Poolse filosoof was beducht om in de discussie over het verschil tussen negatieve vrijheid (afwezigheid van uitwendige belemmeringen) en positieve vrijheid (inhoudelijke invulling van het begrip) – een onderscheid dat hij aangereikt kreeg van zijn Oxfordse collega Isaiah Berlin – deze laatste zo in te vullen dat de overheid weet wat ‘goed’ is voor de samenleving. Dat gebeurde immers ook bij Pol Pot voor de Cambodjaanse samenleving. Ook Isaiah Berlin had vanwege zijn Rus-

sische afkomst ervaring opgedaan met de verschrikkingen van nazisme en communisme. Kolakowski legde de nadruk op de door de wet begrensde vrijheid. Zonder wetten en beschermende maatregelen is de vrijheid van de een de onvrijheid van de andere. Daarin ligt een conservatieve trek in zijn denken. Vrijheid is een evenwichtsoefening en een moeilijke kunst. Vrijheid moet steeds afgewogen worden met andere waarden en deugden. Kolakowski keerde zich zowel tegen het neoliberale als het totalitaire paradigma.

Kolakowski was een overtuigd verdediger van de anti-deterministische visie op de mens, waarin vrijheid een wezenskenmerk van de mens is. Het is de metafysische en morele vrijheid die de mens tot mens maakt, een vrijheid die onlosmakelijk verbonden is met morele verantwoordelijkheid. Dat was de kracht van zijn kritiek op het marxisme dat de menselijke vrijheid ondergeschikt maakte aan het historische proces dat zich volgens strikte wetmatigheden zou voltrekken.

Cultuurkritiek

De auteur Alicja Gescinska typeert in de bundel *Leszek Kolakowski. De onrust van onze eeuw* de Poolse jood als een voorvechter van een kritisch humanisme en een symbool van het Europese vrije denken. Hij stond op de bres van de humaniteit, die hij ook bedreigd zag in de beweging van de vrije wilsbeschikking in ethische kwesties zoals euthanasie. Heffen we de onaantastbare en onvervangbare waarde van de menselijke persoon op, bijvoorbeeld in het doden van blinde, gehandicapte kinderen of zwakke oude mensen, dan doen we aan moedwillige vernietiging van het humane en bedrijven we culturele zelfmoord!

Kolakowski voerde een pleidooi voor de waarde van het christendom als grondslag

van de westerse beschaving en keerde zich tegen de ‘koppige weigering’ om de christelijke wortels in de grondslag van de Europese Unie op te nemen. Hij zag religie als een eigenschap en hoedanigheid van de Europese beschaving en als een niet te veronachtzamen dimensie van de wereldoriëntatie.

Kolakowski heeft ons veel te zeggen als protest tegen alle totalitaire oplossingen die mens en samenleving tot een speelbal maken van abstracte idealen en ideologische blauwdrukken. Hij schrijft mooie dingen over de

Kolakowski omschreef zichzelf eens als een conservatieve liberale socialist.

consequente geesten die zo beginselvast zijn dat ze blind zijn voor de werkelijkheid. Luther heeft ooit gezegd dat elke consequentie naar de duivel leidt. *Prinzipienreiterei* kan ook bloedige gevolgen hebben. Het is de waarde van de christelijke politiek dat zij beginselen van waarheid in het licht ziet van het dubbele liefdesgebod. Met theocratie is niets mis zolang die geworteld is in Gods tolerantie. Hij heeft geduld met mensen, zouden wij dat ook niet hebben in de realisering van onze idealen en het gesprek met onze medemensen?

Mede naar aanleiding van:

Leszek Kolakowski, *Over het alledaagse leven* (Uitgeverij Boom, Amsterdam: 2014), 91 blz.; € 9,95.

Jacques de Visscher, Alicja Anna Gescinska, Guido Vanheeswijck (red.), *Leszek Kolakowski. De onrust van onze eeuw* (Uitgeverij Klement, Zoetermeer: 2014), 259 blz.; € 24,95.

Afgelopen zomer is het wetsvoorstel van de Omgevingswet ingediend bij de Tweede Kamer.¹ Het is de bedoeling dat de wet per 1 januari 2018 in werking treedt. Vanaf dat moment worden nog meer wetten, regelingen en vergunningsstelsels geïntegreerd. Is deze ontwikkeling wenselijk of juist overbodig? Moet de SGP zich vanuit het oogpunt van rentmeesterschap en rechtvaardigheid positief of negatief opstellen tegenover deze wet? In dit artikel vindt u een visie vanuit gemeentelijk perspectief.

Mr. C.P.W. van den Berg, jurist ruimtelijk bestuursrecht en raadslid gemeente Waddinxveen

Op naar de Omgevingswet

Het ruimtelijk bestuursrecht of omgevingsrecht is volop in beweging. In een periode van zo'n tien jaar gemeenten te maken gekregen met diverse wijzigingen in deze wet- en regelgeving. Denk daarbij aan de gewijzigde Woningwet (2007), de Wet geurhinder en veehouderij (2007), de nieuwe Wet ruimtelijke ordening (juli 2008), de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo, 2010), de Crisis en Herstelwet (2010). Daarbij komen taakverschuivingen als de Veiligheidsregio's

(2009) en de vorming van omgevingsdiensten (2012-2014). Deze wijzigingen hadden concreet gevolgen voor met name bestemmingsplannen, grondexploitaties, vergunningverlening en handhaving.

Reikwijdte

De reikwijdte van de nieuwe Omgevingswet is ruimer dan de huidige Wabo. Zag de Wabo vooral op integratie van ruimtelijke ordening, bouwen en milieu, de nieuwe wetge-

ving betreft in principe de gehele fysieke leefomgeving. Daarmee wordt gelijk één van belangrijke uitgangspunten van deze wetgeving, namelijk de bescherming van de fysieke leefomgeving en gezondheid, vastgelegd. Centrale doelstelling van de wet is dat gestreefd wordt naar duurzame ontwikkeling en een gezonde en veilige fysieke leefomgeving. Daarbij zijn de volgende verbeterdoelen gesteld:

- 1.) vergroting inzichtelijkheid en gebruiksgemak;
- 2.) een samenhangende benadering van de fysieke leefomgeving;
- 3.) versnelling van besluitvorming;
- 4.) het vergroten van de bestuurlijke afwegingsruimte door flexibele aanpak en toepassing maatwerk.

In het kader van beleidsvorming, vergunningverlening en handhaving worden deze aspecten meegenomen en toegepast. Concreet betekent dit dat bijvoorbeeld ook de Al-

Centrale doelstelling van de Omgevingswet is dat gestreefd wordt naar duurzame ontwikkeling en een gezonde en veilige fysieke leefomgeving.

gemene Plaatselijke Verordening (APV), regels met betrekking tot terrassen, ligplaatsen, reclame etc. in dit plan opgenomen (kunnen) worden.

In het overzicht onderaan deze pagina staat wat concreet nu en straks voor gemeenten van toepassing is.

Welkom!

Het huidige omgevingsrecht, wat voortvloeit uit de Wabo, wordt door velen toch wel als complex gezien. Zeker omdat er naast de Wabo ook nog diverse andere wetten van

Huidig	Omgevingswet
Structuurvisie (voornamelijk strategische en ruimtelijke visie)	Omgevingsvisie (strategische visie op gehele fysieke leefomgeving)
Bestemmingsplan (of beheersverordening) (voornamelijk ruimtelijke verordening)	Omgevingsplan (omvat gehele fysieke leefomgeving, voor hele gemeente)
Omgevingsvergunning (‘integraal’ besluit op gebied van bouwen, ruimtelijke ordening en milieu)	Omgevingsvergunning (vergunning of besluit waarin alle aspecten van fysieke leefomgeving zijn verwerkt, waaronder ook natuur en water)

toepassing zijn, denk daarbij aan de Wro en wetgeving op gebied van milieu, natuur en water. Vanuit deze achtergrond is het zinvol om meerdere wettelijke systemen en vergunningen aan elkaar te koppelen zodat er een integrale wet staat. Het ontvlechten, tegengaan van verkokering, integraliteit en duurzaamheid zijn dan woorden die we, hetzij letterlijk of iets anders omschreven, regelmatig in de toelichting tegenkomen.

Het verwerken van deze uitgangspunten in een nieuwe Omgevingswet, daar kan niemand tegen zijn! Een goede ruimtelijke ordening die nu als grondbeginsel geldt voor nieuw ruimtelijk beleid of afwijkingen van een bestemmingsplan, wordt straks een goede fysieke leefomgeving. Breder en meer omvattend, waardoor voorkomen kan worden dat een gewenste ontwikkeling past binnen 'beleidskader 1', maar niet past binnen 'beleidskader 2'. Het nieuwe omgevingsplan is daarentegen integraal en is onderscheidend doordat er meer regels worden gebundeld. Omdat een dergelijk omgevingsplan voor de gehele gemeente van toepassing is, zal door onderlinge afstemming en integraliteit ook sprake zijn van een evenwichtige toedeling van functies.

Het huidige ruimtelijke beleid is, ondanks allerlei goede voornemens tot deregulering, vaak best gedetailleerd. De nieuwe Omgevingswet kan daarbij een goed moment zijn om algemener te bestemmen, meer te denken in uitwerkingsmogelijkheden en minder gedetailleerde voorschriften op het terrein van beeldkwaliteit en welstand. Uiteraard kunnen (deel)gebieden als een beschermd stads- of dorpsgezicht wel beschermd worden door meer uitgewerkte criteria.

Haken en ogen

Het is aan het begin al opgemerkt dat het ruimtelijk bestuursrecht in de afgelopen jaren terecht niet heeft stilgestaan. Toch zijn er wel zorgpunten te noemen. Wanneer de wettekst en de toelichting daarop wordt bekeken, dan kan de vraag gesteld worden of op deze wet het adagium 'Iedere Nederlander wordt geacht de wet te kennen' van toepassing kan zijn.² Er worden nu wel heel veel wetten, voorschriften en procedures in één wet bij elkaar gebracht. Hebben we nu te maken met veel bestemmingsplannen, het is de vraag of dit door al de nieuwe deelplannen straks niet leidt tot een nog grotere versnippering van beleid en daardoor een onoverzichtelijk ruimtelijk beleid?!

Het voorbereiden van een bestemmingsplan is een uitgebreid en complex proces. Niet zelden leidt een rechterlijke toetsing door de Raad van State tot een gedeeltelijke vernietiging of reparatie. Het is de vraag hoe gemeenten, met deze realiteit voor ogen, zich goed moeten voorbereiden op nieuwe en complexe omgevingsplannen. Daarbij komt dat het geen sinecure zal zijn alle omgevingswaarden onderling integraal af te wegen en te verankeren in ene omgevingsplan. Deze omgevingsplannen zullen wellicht algemener geformuleerd worden. Voordeel hierbij is echter dat de huidige bestemmingsplanperiode tien jaar omvat en dat voor een omgevingsplan een dergelijke actualiseringsplicht niet bestaat.

Aandachtspunten

De omvang van dit artikel leent zich niet voor een volledige en afgewogen beschrijving. Wel nog kort enkele aandachtspunten voor zowel het parlement als de gemeenten:

- Is het zinvol om tussen 2015 en 2018 wet- en regelgeving op het terrein van het ruimtelijk bestuursrecht te wijzigen of in te voeren als per 1 januari 2018 de Omgevingswet wordt ingevoerd? Is het in dit kader zinvol om te wachten met de nieuwe Wet Natuur?
- Let op een goede taakverdeling tussen rijk, provincies en gemeenten. Een goede definiëring en uitwerking van de omgevingsbelangen op deze niveaus is belangrijk. Belangrijke vraag is of het subsidiariteitsbeginsel op een goede manier is verankerd.
- Bezin je als gemeente op het huidige en komende ruimtelijk instrumentarium. Wellicht is het zinvol om voor de periode tot 2018 een beheersverordening vast te stellen in plaats van een complexe procedure voor een (conserverend) bestemmingsplan te doorlopen.
- Voldoende tijd tussen vaststelling Omgevingswet en uiteindelijke inwerkingtreding zodat de diverse (decentrale) overheden zich afdoende kunnen voorbereiden.
- Bezin je op de positionering van vergunningverlening, toezicht en handhaving en de democratische legitimatie (invloed en verantwoording) van gemeenschappelijke regelingen als straks deze taken verplicht worden ondergebracht bij een Omgevingsdienst.
- Bezin je nu al op integraal toezicht en

handhaving. Door integraal toezicht en koppeling van toezicht tussen de Veiligheidsregio's, de Omgevingsdiensten en de taken die (nog) bij de gemeenten liggen kan er een grote efficiëncyslag gemaakt worden, wat enerzijds de bedrijfsvoering substantieel wijzigt en anderzijds een serieuze lastenverlichting kan betekenen voor ondernemer en burger. De tussenliggende periode (tot 2018)

Het huidige ruimtelijke beleid is, ondanks allerlei goede voornemens tot deregulering, vaak best gedetailleerd.

kan benut worden voor een tijdelijke investering in gebiedstoezicht zodat gemeenten vanaf 2018 een actueel en dus kloppen Omgevingsplan kunnen vaststellen;

- Het uitgangspunt van de Wabo was één omgevingsvergunning. Dit uitgangspunt is gedeeltelijk losgelaten door deel- en gefaseerde omgevingsvergunningen met als gevolg jurisprudentie over 'onlosmakelijke elementen' en dergelijke. Het is goed dit nog keer goed te heroverwegen en daar in systematiek van de wet transparant om te gaan.

Noten

1. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013-2014, kamerstuk 33962, nr. 2 (voorstel van wet, 16 juni 2014) en nr. 3 (Memorie van toelichting).
2. De wettekst bevat namelijk 102 pagina's, de Memorie van Toelichting overstijgt de 600 pagina's.

Omgaan met en vechten tegen water heeft de geschiedenis van ons land eeuwenlang gekleurd. Op die manier is veiligheid met betrekking tot water een belangrijk beleidsthema.

R.A. Heijboer, vrijwilliger

Water, natuurbeleid en verantwoordelijkheid

In deze bijdrage reageren drie personen op een stelling die te maken heeft met water, natuurbeleid en verantwoordelijkheid. Eppie Klein reageert als voorzitter van de SGP-fractie in de Provinciale Staten van Gelderland op een stelling over de het gedecentraliseerde natuurbeleid.

Gijs van Leeuwen, SGP-lijsttrekker voor de Provinciale Staten van Utrecht en algemeen

bestuurslid in het Hoogheemraadschap de Stichtse Rijnlanden bespreekt de verhouding tussen de Provinciale Staten en de waterschappen.

Als laatste reageert Wim de Jong, lid van de Verenigde Vergadering van Waterschap Hollandse Delta, op een stelling over aangescherpte veiligheidsnormen in de bescherming van Nederland tegen het water.

Eppie Klein

fractievoorzitter van de SGP-fractie in de Provinciale Staten van Gelderland en directeur organisatieadviesbureau ECM dialoog BV te Elburg, reageert op de stelling:

‘Het Rijk heeft het natuurbeleid gedecentraliseerd, met een kleine zak geld. Lastig om dan een goed rentmeester te zijn.’

De uitgekledede rentmeester

In 2007 is de uitvoering van natuurbeleid gedecentraliseerd naar de provincies. Sindsdien krijgen de provincies een bijdrage uit het Investeringsbudget Landelijk Gebied. Rijk en provincies hebben afspraken gemaakt over het budget en de te leveren prestaties. In 2012 bereikten provincies overeenstemming met het Rijk over een verdergaande decentralisatie. Daarmee wordt de realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), een provinciale taak.

Wie is verantwoordelijk voor het natuurbeleid?

‘De minister van Economie (EZ) is verantwoordelijk voor het natuurbeleid. De minister Infrastructuur en Milieu (IenM) is verantwoordelijk voor ruimtelijke ordening en milieuvraagstukken. Met deze scheiding komt er spanning op verantwoordelijkheid.’

Waar gaat het over?

‘De EHS is een netwerk van natuurgebieden. Het idee is dat geïsoleerd liggende gebieden worden verbonden en uitgebreid. Zo moet worden voorkomen dat dieren en planten uitsterven. Het was oorspronkelijk de bedoeling dat de EHS in 2018 728.500 hectare zou omvatten.’

Om hoeveel geld gaat het?

‘De begroting 2014 van het ministerie van EZ geeft geen goed inzicht in het totaalbedrag voor natuur; bij benadering is dat € 346 miljoen. De afgelopen jaren is de omvang van het rijksbudget voor natuur diverse keren gewijzigd. In 2011 bedroegen de rijksuitgaven nog € 648 miljoen; in 2015 komt dat uit op € 322 miljoen.’

Kan de provincie rentmeester zijn?

‘Nederland moet aan de EU-doelen voldoen. Het is mijn stellige overtuiging, dat deze doelen niet worden gehaald. Het ontbreekt aan heldere afspraken tussen Rijk en provincies. Het is bovendien onverantwoord de provincie als een uitgekledede rentmeester de verantwoordelijkheid voor de schepping te laten dragen!’

Gijs van Leeuwen

SGP-lijsttrekker Provinciale Staten van Utrecht, Algemeen bestuurslid in het Hoogheemraadschap de Stichtse Rijnlanden en fractievoorzitter van de SGP in de gemeente Houten, reageert op de stelling:

‘Provincie en waterschap hebben weinig met elkaar te maken.’

Hybride samenwerkingsverband

‘Ja en nee, maar u begrijpt: dat vraagt om uitleg.’

Niet waar, want...

‘Waar een gemeente in het leven wordt geroepen door een wet, wordt een waterschap in het leven geroepen door een door de Provinciale Staten vastgesteld reglement. Waterschappen hebben vaak – anders dan een gemeente – zelfs met meerdere provincies te maken: het werkgebied van een waterschap

overschrijdt vaak provinciegrenzen omdat watersystemen andere grenzen kennen dan die van provincies en gemeenten.’

‘De provincie houdt – net als op een gemeente – toezicht op de waterschappen en moet soms besluiten en plannen van het waterschap toetsen en/of goedkeuren. De verkiezingen voor Provinciale Staten en voor de algemene besturen van waterschappen worden voor het eerst tegelijkertijd gehouden, namelijk op D.V. woensdag 18 maart 2015. Bij afstemming in de ruimtelijke ordening kunnen waterschappen en provincies (en gemeenten) niet zonder elkaar.’

Maar het is wel ook wel waar, want...

‘Waar het waterschap – net als de gemeente – een vorm is van lokaal bestuur (direct gericht op burgers en bedrijven), is de provincie meer een intermediair tussen het Rijk enerzijds en lokale overheden anderzijds. Waar een waterschap meer is gericht op de uitvoering, is een provincie meer gericht op beleidsvertaling en -formulering.’

‘Het waterschap is een vorm van functioneel bestuur met een gesloten huishouding. Het voert alleen specifiek benoemde taken uit die rechtstreeks voortvloeien uit een wettelijke toekenning. De provincie is – net als de gemeente – een vorm van algemeen bestuur met een open huishouding. Dat betekent dat er geen wettelijke taakbegrenzing is. Anders omschreven: functionele democratie versus algemene democratie.’

Wim de Jong

**lid van de
Verenigde
Vergadering van
Waterschap
Hollandse Delta,
reageert op de
stelling:**

‘De veiligheidsnormen voor dijken en duinen worden verder aangescherpt. We slaan door in de bescherming van Nederland tegen water.’

Zorg voor en zorg om dijken

Op 22 oktober met de eerste herfststorm van dit jaar zou de Maeslantkering met 1 cm meer water gesloten worden. En in Dordrecht en Vlaardingen stonden de kelders weer eens onder water. Zonder onze dijken en duinen ligt Amersfoort aan de Noordzee. 30% van het Nederlandse grondareaal met meer dan 50% van onze inwoners ligt onder de zeespiegel.

Zijn onze dijken wel sterk genoeg?

‘Het rapport *Verlengde Derde Toets Primaire dijken* van de Inspectie Leefomgeving en Transport verscheen op 20 december 2013. Bijna alle 3749 km van de primaire dijken (die de grote wateren beschermen) zijn getoetst. Slechts 2408 km (64%) voldoet aan de norm van de Waterwet, 1302 km (35%) voldoet niet aan de norm en 39 km (1%) moet nog nader onderzocht moeten worden.’

Zijn de dijken nog wel veilig genoeg?

‘Het antwoord op de vraag of onze dijken nog wel veilig genoeg zijn is ‘ja’. Als van een bepaald dijkvak de kans op overstroming 1x per 1900

jaar blijkt te zijn en de norm is 1x per 2000 jaar, dan voldoet deze niet aan de gestelde norm. Dat geldt ook als er een deel van het talud niet in orde is. De toetsingsnormen zijn hoog, overigens terecht. Een vergelijking met de Eerste Toetsronde in 2001 laat zien dat toen slechts 40% van de primaire dijken aan de norm voldeed, 19% voldeed niet en 41% moest nog nader onderzocht worden. Er is sinds 2001 veel meer bekend over de status van onze dijken.’

Wat is de situatie per 2014?

‘Aansluitend op de Eerste Toetsronde zijn in het Tweede Hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP2) als prioriteit de zwakke plekken langs de beschermende 357 km lange Noordzeekustlijn verbeterd. De Noordzeekustlijn voldoet nu, behoudens langs de Waddenzee, hoegenaamd geheel aan de normen. De primaire dijken die nog niet voldoen liggen vooral langs de grote rivieren, langs het IJsselmeer, rondom Dordrecht en langs de binnenwateren van de Zeeuwse eilanden.’ ‘Het nieuwe Deltaprogramma HWBP3 moet in 2016 gereed zijn en dient om alle dijken minimaal tot het jaar 2050 te berekenen op hun taak. De veiligheidsnormen worden daarvoor aangescherpt. Naast een nieuwe normering met meer-laagse veiligheid (1e laag Preventie, 2e laag Ruimtelijke inrichting, 3e laag Rampenbeheersing) wordt daarbij ook geanticipeerd op de verwachte stijging van de zeespiegel, meer en heviger regenbuien en meer bovenwater via de grote rivieren.’

‘Dijken zijn van levensbelang, letterlijk. De waterschappen hebben en houden belangrijk werk te doen. Nederland is op deze waterschapstaak berekend. Desondanks leven we in het besef dat dit alles mensenwerk is en dat ook de loop van de natuur in handen is van de Schepper en Onderhouder.’

Nederland herbergt veel prachtige en waardevolle dieren en plantensoorten. In onder meer de Flora- en Faunawet zijn regels opgenomen ter bescherming van deze soorten. In de praktijk leveren deze regels regelmatig frustratie op, omdat projecten stilgelegd worden of kostbare maatregelen genomen moeten worden. 'Niet zeuren', of is een andere aanpak nodig?

Ir. J. Maljaars, redactielid *Zicht* (samenstelling)

School bouwen of steenuil beschermen?

Hoogst actueel: de Tweede Kamer gaat zich binnenkort buigen over de nieuwe natuurwet, waarin ook aangepaste regels voor de bescherming van waardevolle dieren en plantensoorten zijn opgenomen.

De steenuil is een beschermde vogelsoort. Hoe nuttig een project als de bouw van een school ook is, bij de mogelijke aanwezigheid van een steenuil of een andere beschermde soort op de projectlocatie moeten maatregelen

genomen worden. Dat levert in de praktijk veel discussie op. Waar moet het naar toe? Wethouder Hans Keuken en ecoloog Adri Clements reageren in dit verband op de stelling 'Gewoon bouwen die school, er zijn meer steenuilen in het land!'

De startpunten van beide heren zijn verschillend. Het is echter opmerkelijk dat hun aanbevelingen niet ver van elkaar vandaan lijken te liggen. Dat biedt perspectief!

‘Stel in overleg een natuurplan op’

Hans Keuken, wethouder Neder-Betuwe

Bouwen die school, natuurlijk!’ Dat zou mijn eerste spontane reactie zijn. Maar zo simpel is het toch niet. Neem de casus plan ‘Vierkant’ in de plaats Ochtendgloren. Daar moeten een school, een kerk en een paar honderd woningen verrijzen. De inspraakprocedure is bijna afgerond. De onderliggende onderzoeken voor het bestemmingsplan zijn tijdig uitgevoerd. Nog één dag te gaan en dan is de inspraak voorbij en gaat het bestemmingsplan naar de gemeenteraad voor vaststelling. Niet dus. Op het laatste moment komt er een inspraakreactie met de mededeling dat er een steenuil is signaleerd, en dat in tegenstelling tot het onderliggende rapport. Het plan ligt voorlopig stil. Kerk, school en woningen kunnen voorsnog niet worden gerealiseerd. Veel burgers zijn teleurgesteld en niet op zijn minst de direct betrokken partijen. Het duurt vervolgens drie jaar voordat er formeel gebouwd kan worden. Het overleg met de ecooloog en de voorwaarden die hij stelt leiden uiteindelijk tot groen licht.

Had dit alles voorkomen kunnen worden? Jazeker! Waarom moet voor elk project een afzonderlijk onderzoek ingesteld worden? En waarom achteraf per project compenserende maatregelen afdwingen? Inmiddels ben ik er achter dat er overal steenuilen zitten. Die laten zich overigens niet verjagen door bouwactiviteiten. Kern van het probleem is dat een steenuil moet kunnen foerageren om aan voedsel te komen. Anders overleeft deze beschermde diersoort het niet, zeggen deskundigen. ‘Helemaal mee eens’, denk ik dan. Maar, natuurliefhebbers, kom dan met aanbevelingen voor overheden en ontwikkelaars om binnen of buiten het plangebied te zorgen voor voldoende compensatie! Zoals dat bijvoorbeeld ook gebeurt met waterretentie, aanleg van groen en speelterreinen. Daarvoor gelden bepaalde normen waarmee voorafgaand aan een ontwikkeling rekening gehouden moet worden. In Ochtendgloren ging het maar om 5% vermindering van het foerageergebied. Als compensatie zijn een paar nestkasten opgehangen en is in het plan wat meer groen toegevoegd. In mijn optiek is hier sprake van doorgeslagen rentmeesterschap. De Flora - en Faunawet is te rigide.

Mijn advies: stel per gemeente of project een natuurplan op, betrek deskundigen in een vroeg stadium bij de planontwikkeling en voorkom lange juridische (soms onnodige en dure) procedures.

‘We zijn toe aan een nieuwe natuurwet die stimuleert om de natuur te helpen’

Adri Clements, ecoloog bij Regelink Ecologie en Landschap

De kinderen liggen in bed. Een mooi moment voor mij om eens langs de schuur te gaan waar opa het altijd over had. ‘Genoeg eten jongen, fantastisch!’ Het blijkt nogal een onderneming om er te komen. De bomerij heeft plaats gemaakt voor een hoge brug waar veel auto’s overheen rijden. Dit voelt niet goed, omvliegen maar. Nog een tegenvaller: waar is die slootkant gebleven? Niet zeuren kerel, doorvliegen. Eind goed, al goed; eindelijk ben ik er. Het was flink zoeken, maar de schuur waar opa over sprak is er niet meer... Ik snap er niks van. Huizen, lampjes, auto’s. Laat ik maar terugvliegen. Snel even op het veldje langs de knotwilgen wat muizen vangen, zodat de jongens de dag goed kunnen beginnen.”

Het landschap verandert. Soms snel en grootschalig. Wat weten we van de effecten van ruimtelijke ingrepen op flora en fauna? Het begint bij kennis. Zonder voldoende kennis kunnen we geen goede en evenwichtige besluiten maken. Laten we eerst te weten komen hoe de ‘ecologische infrastructuur’ eruit ziet. Waar in de gemeente komen beschermde soorten voor? En... waar niet? Die kennis kunnen we vervolgens meenemen in de alternatievenafweging voor de locatiekeuze voor de nieuwe school. Zo’n handelwijze voorkomt ook een hoop gedoe, bijvoorbeeld dat de bouw halverwege wordt stilgelegd.

Een stapje verder, de tijd is er rijp voor. We zijn toe aan een nieuwe natuurwet die stimuleert om de natuur te helpen. Bijvoorbeeld in het makkelijker verkrijgen van een generieke ontheffing. Gewoon met elkaar bewust goede dingen doen voor de natuur, omdat we ervan houden. Zóveel goede dingen doen dat de negatieve effecten van de bouw van een school niets meer voorstellen. Waarom zouden we moeten kiezen als een integrale aanpak veel meer recht doet aan onze scheppingsopdracht?

De vrijheid van godsdienst is gebaat bij een seculiere staat. Maar laat die staat werkelijk neutraal zijn en godsdienst als onvervreembare kern van de waarde van de mens beschouwen. Er is echter geen absolute waarborg van het grondrecht van religievrijheid. Burgers, religieuze groeperingen, staat en rechtsspraak zullen in toenemende mate met conflicten te maken kunnen krijgen.

Dr. K. van der Zwaag, redactievoorzitter *Zicht*

'Vrijheid van godsdienst gebaat bij seculiere staat'

Dat is de teneur van het proefschrift van dr. Henk Post, *Vrijheid van godsdienst in een democratische samenleving. Het recht van de individuele persoon in een spanningsveld van rechten en vrijheden* (Boom Juridische Uitgevers, Den Haag; 448 blz.; € 79,00), waarop hij op 19 november in Tilburg promoveerde.

Het is inmiddels zijn vierde proefschrift, na eerder in de economie, de theologie en de letteren te zijn gepromoveerd. Dr. Post volgt de

SGP al sinds jaar en dag kritisch in wetenschappelijke publicaties. Zijn laatste proefschrift *In strijd met de roeping der vrouw* (2009) belichtte het vrouwenkiesrecht binnen de SGP. Ook in het huidige proefschrift gaat hij – in de vorm van een casus – in op de juridische procedures rond het vrouwenlidmaatschap. Cruciale vraag daarbij is: Mag de SGP bij het weren (zij het niet uitroeien...) van vrouwen uit de partij zich beroepen op de vrijheid van de godsdienst?

Volgens de Hoge Raad (9 april 2010) raakt het afwijzen van het passieve kiesrecht door de SGP het hart van het democratisch functioneren van de staat. De SGP is immers geen religieuze maar een politieke organisatie. Zij kan zich daarom niet beroepen op de vrijheid van godsdienst.

Ook het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) schaarde zich achter deze opvatting en verwierp op deze basis de klacht van de SGP tegen het besluit van de Hoge Raad. Uiteindelijk wijzigde het Hoofdbestuur van de SGP op 16 maart 2013 het Algemeen Reglement door een nieuw artikel in te voegen waarin het geslacht geen verhindering meer mag zijn voor kandidaatsstelling in de partij.

Bedreigd bezit

Daarmee zit de lezer midden in de kern van de nieuwe studie van de promovendus. Dr. Post begint zijn proefschrift met de volgende

zin: 'Godsdienstvrijheid is in de publieke ruimte voor de ene burger een onrustig en bedreigd bezit en voor een ander een bron van ergernis.'

Post: 'Godsdienstvrijheid is in de publieke ruimte voor de ene burger een onrustig en bedreigd bezit en voor een ander een bron van ergernis.'

Door de ontzuiling, secularisatie en de opkomst van de islam zijn er toenemende conflicten over godsdienst ontstaan, die ten diepste over *vrijheidsrechten* gaan. Godsdienst wordt gezien als een bedreiging van de seculiere staat en democratie, beide immers verworvenheden van de hoog geroemde Ver-

Henk Post

Dr. Henk Post (1952) is momenteel zelfstandig gevestigd als onderzoeker, schrijver en adviseur. Na het behalen van het HBS-A-diploma aan het Christelijk Lyceum te Alphen aan den Rijn, studeerde hij bedrijfseconomie aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Na zijn studie heeft hij eerst enkele jaren gewerkt in de managementjournalistiek en daarna als pr-adviseur. In 1991 maakte hij de overstap naar de Universiteit van Tilburg, alwaar hij docent/onderzoeker werd op het gebied van internationaal management. Aan diezelfde universiteit promoveerde hij op 10 maart 1995 in de economische wetenschappen op een onderzoek naar internationalisatie van zakelijke dienstverlening. Nadat hij zich weer als zelfstandige gevestigd had, promoveerde hij vervolgens in de theologie (2006), in de letteren (2008) en recent in de rechtsgeleerdheid (2014). De dissertatie uit 2008 betreft een historisch onderzoek naar de verhouding tussen de SGP en het vrouwenkiesrecht. De laatste jaren heeft hij vooral op het gebied van de vrijheid van godsdienst gepubliceerd.

lichting. Er is de laatste decennia een toemende intolerantie jegens moslims, joden en christenen.

Dr. Post zet uiteen hoe sterk de vrijheid van godsdienst verankerd is in diverse internationale verdragen. Er is sprake van een belangrijke rechtsnorm. Religievrijheid is niet zo maar een politiek grondrecht maar een beginsel dat gegrond is in de persoon en waarde van de mens. De menselijke waardigheid of heiligheid (gebruikt in profane en niet religieuze zin) is zelfs de grondslag van het recht. Van die (geestelijke, innerlijke) kern moet de staat afblijven. Zij kan geen religie opdringen noch afnemen, reden waarom het ook de mens vrij staat om van religie te veranderen.

Publiek

Tegelijkertijd is religie iets dat zich niet uitsluitend in het innerlijk van de mens afspeelt (zijn geweten), maar ook *zichtbaar* wil zijn, in een kerk (als gemeenschap van gelovigen) of in het publieke domein (samenleving). Godsdienstvrijheid heeft betrekking op het *belijden* van religie, op de *praktijk* van het geloven.

Het is op dat laatste terrein dat er zich steeds meer spanningen voordoen in de moderne samenleving. Dr. Post stelt ze aan de orde, zoals de SGP-kwestie van de vrouw, het boerka-verbod, de gewetensbezwaarde trouwambtenaar, de status van het bijzonder onderwijs en het ritueel slachten. Steeds meer wordt een conflict zichtbaar tussen gelovigen die hun eigen religieuze overtuigingen vrij en openlijk willen praktiseren en een samenleving die steeds minder tolerant staat ten opzichte van religie, zeker de orthodoxe variant ervan (in christendom, jodendom en islam). Een van de kernvragen van de democratische samenleving is: hoe wordt de waardigheid van de mens, het recht van de mens om mens te

zijn optimaal gewaarborgd? Alle mensen zijn gelijk en mogen zelf naar de uiteindelijke betekenis van het leven zoeken. Dat geldt alle gelovigen, van welke religie dan ook. In een van

‘Een van de kernvragen van de democratische samenleving is: hoe wordt de waardigheid van de mens, het recht van de mens om mens te zijn optimaal gewaarborgd?’

zijn stellingen zegt Post dat tot het wezen van de democratische rechtsstaat behoort dat hij pluriformiteit in de publieke ruimte waarborgt. ‘De controverses op het terrein van de godsdienstvrijheid zullen een samenleving slechts dan niet schaden als men ten principale bereid is haar pluriformiteit te aanvaarden.’

Dr. Post geeft zowel de vrijheid van godsdienst als de democratische rechtsstaat zijn volle pond. Hij fundeert de vrijheid van godsdienst niet in de exclusieve waarheid van de christelijke godsdienst maar in de persoon en waarde van de mens, een haast katholiek standpunt, zou je zeggen. Tegelijkertijd gaat hij uit van het belang van de democratische rechtsstaat, een product van vooral de negentiende eeuw, met wortels in de tijd van de Reformatie en de Verlichting. De democratische rechtsstaat kent het primaat van de individuele vrijheid en identiteit, en garandeert dat men in vrijheid tot een religieuze gemeenschap kan toetreden.

De promovendus formuleert daarmee een beginsel dat in de negentiende eeuw al door

een christenstaatsman als Groen van Prinsterer is verkondigd. Hij kwam op voor het *publiek recht der gezindheden* als buffer tegenover een steeds machtiger wordende staat. Vrijheid van godsdienst is gebaat bij bescherming door het recht, zo was zijn fenomenale inzicht in die dagen. Als de staat werkelijk seculier wordt – waarvan we in deze tijd de getuigen zijn – dan is juridische bescherming van godsdienst helemaal van groot belang. Liever een *recht* – ook nog eens internationaal verankerd – dan een *gunst*, afhankelijk van de luimen van politiek en overheid.

Niet gemakkelijk

Dr. Post signaleert dat godsdienst het niet gemakkelijk heeft in deze samenleving. Een geseculariseerde meerderheid is van mening dat religieuze burgers ten onrechte een uitzonderingspositie claimen. Zij beroept zich op de scheiding van kerk en staat en bestrijding van discriminatie om de publieke rol van godsdienst terug te dringen en uitzonderingen op wettelijke bepalingen die religieuze burgers genieten, op te heffen. Uitingen van religie moeten dan ook steeds meer worden verantwoord.

Omgekeerd zien religieuze minderheden zich geconfronteerd met een seculiere meerderheid die hen onder druk zet zich aan te passen tegen de eigen overtuiging in. 'Zij ervaren een geestelijke strijd en verzetten zich tegen de eisen van de seculiere meerderheid en tegen de beperking van hun grondrecht op vrijheid van godsdienst.' Volgens Post wordt de godsdienstvrijheid thans maatschappelijk en juridisch beproefd op een wijze, die tot een tiental jaren geleden niet voorkwam. Dit is een gevolg van de ingrijpende wijziging in het zedelijke en maatschappelijke beoordelingspatroon.

Is de situatie grimmiger geworden?

'Het woord grimmig roept associaties op met strijd. Ik denk niet dat op alle fronten bewust een strijd wordt gevoerd tegen orthodoxe christenen. De SGP heeft ingeleverd doordat zij de vrouw niet mag weren van de kieslijst. Het beeld dat ik schets, laat zien dat de ruimte voor de islamitische geloofspraktijk in Nederland kritisch wordt bewaakt, en dat de vrijheid van godsdienst in tal van overheidsuitspraken eerder wordt beperkt dan verruimd. Ik noem het boerkaverbod waarvoor de regering nog steeds met een wetsvoorstel zou moeten komen.

De onverdoofde religieuze slacht voor joden en moslims is nog steeds toegestaan, zij het onder strengere regulering. Het is onzeker hoe dit zich in de toekomst zal ontwikkelen. De religieuze besnijdenis van (jonge) jongens staat eveneens onder druk. In de politiek zijn nog geen voorstellen gedaan tot een verbod, maar we moeten er rekening mee houden dat dit in de toekomst wel gebeurt. Dit zijn twee onderwerpen die het hart van de godsdienstvrijheid raken. Godsdienst is namelijk een wezenlijk element van de identiteit van de individuele persoon. Een verbod zou ook de religieuze gemeenschap in het hart treffen.

De vrijheid van onderwijs is een zeer gecompliceerd terrein geworden. Enerzijds betreft dit leerkrachten en ondersteunend personeel. Anderzijds gaat het om de toelating van leerlingen. Bij leerkrachten en overig personeel is het *hot item* seksualiteit en burgerlijke staat. Er is een uitspraak in kort geding geweest over een homodocent. Hij mocht niet worden ontslagen. Maar de kantonrechter zei erbij: nog niet. Ik heb dus nog wel verwachting dat een school een homodocent kan weren, als zij de procedure zorgvuldig voert en

duidelijk maakt dat de docent niet loyaal en geloofwaardig de grondslag van de school kan uitdragen en realiseren in zijn functioneren. Het niet toelaten van leerlingen vergt eveneens een zeer zorgvuldig beleid.

De algehele trend in de samenleving is dat burgers hun identiteit als individuele persoon koesteren. Dit gaat de gezinnen van orthodoxe christenen niet voorbij. Daar komt nog een proces van modernisering bij. Scholen zullen blijvend veel aandacht moeten geven aan hun (collectieve) identiteit om die te beschermen en te onderhouden. Scholen zitten in een heel lastige situatie. Enerzijds worden ze gefinancierd met overheidsgeld en functioneren ze in het publieke domein. Anderzijds hebben ouders er recht op dat hun kinderen onderwijs ontvangen in overeenstemming met hun religieuze overtuiging. Het gewetensbezwaar van de trouwambtenaar heeft een grimmige trek gekregen door het wetsvoorstel dat gemeenten verbiedt gewetensbezwaarden aan te stellen als trouwambtenaar. Is de situatie in haar totaliteit grimmiger geworden? Laten we steeds zorgvuldig de dialoog blijven voeren met andersdenkenden. We moeten ermee rekenen dat steeds meer medeburgers geen flauw benul hebben van wat ons bezielt. Veel meer dan in het verleden zullen we moeten uitleggen wat voor ons van wezenlijk belang is. Daarbij moeten we natuurlijk pleiten op de beginnende van de democratische rechtsstaat, die voor de ander gelden maar ook voor ons.'

U wijst op de taak van de constitutionele orde om enerzijds bescherming van de godsdienstvrijheid te bieden en anderzijds ook beperkingen op te kunnen leggen. Een juridisch haast onmogelijke opgave?

'De constitutionele orde is het geheel van wetten, bepalingen en overheidsuitspraken

die het recht vormen. Het recht omschrijft vrijheden en beperkingen aan die vrijheden. Ten aanzien van elk vrijheidsrecht kan de staat beperkingen stellen, en gelden ook daadwerkelijk beperkingen. De kwestie is dat beperkingen kunnen worden verruimd of beperkt. Door maatschappelijke ontwikkelingen als secularisatie, ontzuiling en de instroom van vooral moslims is enerzijds de uitoefening van vrijheidsrechten lastiger geworden en zijn er anderzijds nieuwe wensen gekomen inzake beperking of verruiming. Er zijn dus diverse ontwikkelingen die de constitutionele orde zeer dynamisch maken, waardoor onzekerheden toenemen en verhoudingen tussen rechten en beperkingen schuiven.

In het huidige tijdsgewricht is dit voor christenen niet gunstig. De overheid staat niet voor een onmogelijke opgave, met dat te stellen zou zij ook niet weggelaten. Uiteindelijk komt een conflict op het bord van de rechter terecht en die moet door uitspraak te doen een oplossing voor het conflict bieden. Uiteraard kan de overheid als wetgever de (on)oplosbaarheid van conflicten en het zich voordoen van conflicten beïnvloeden. De overheid heeft als taak een vreedzaam samenleven van burgers te bevorderen.'

U constateert dat het begrip voor gewetensbezwaren van de trouwambtenaar de laatste tien jaar sterk is afgenomen. U schrijft: 'Een uitzondering voor de gewetensbezwaarde trouwambtenaar is in strijd met de neutraliteit van de staat en de scheiding van de levenssferen.' Betekent dit dat er eigenlijk geen plaats meer kan zijn voor een gewetensbezwaarde trouwambtenaar?

'In mijn proefschrift zet ik uiteen dat ik niet begrijp waarom een trouwambtenaar bezwa-

ren behoeft te hebben tegen de sluiting van een huwelijk van twee personen van hetzelfde geslacht. Je hoeft althans geen bezwaar te hebben tegen de wettelijke taak gezien de verantwoordelijkheid van de staat voor een huwelijksluiting. Er gebeuren immers veel meer dingen waar een ambtenaar of bestuurder persoonlijke bezwaren tegen heeft en die toch plaatsvinden, zoals in veel plaatsen de openstelling van winkels op zondag. Toch zijn er SGP-wethouders en burgemeesters.

Niettemin is het niet in strijd met de neutraliteit van de staat als een gemeente gewetensbezwaarde trouwambtenaren in dienst heeft. Burgers hebben immers niet het recht een bepaalde trouwambtenaar te claimen voor hun huwelijksluiting.'

U bepleit voor handhaving van de godsdienstvrijheid en niet opheffing daarvan in de vrijheid van meningsuiting. Zal de vrijheid van godsdienst in de toekomst steeds meer onder druk komen?

'Religie is een blijvend fenomeen in de samenleving. De gedachte dat religie zal uitsterven, is inmiddels achterhaald. Religie zal wel van gedaante veranderen. Er zullen nieuwe uitingen komen en er zullen nieuwe eisen komen om de vrijheid van religie te verwerken.

De onzekerheden zullen toenemen door de groeiende pluriformiteit van de samenleving. Op grond van mijn studie kan ik eigenlijk geen uitspraken doen over de toekomstige ontwikkeling. Een socioloog zou dat misschien wel kunnen doen. Het is meer op grond van de Bijbel dat ik niet verwacht dat we het er gemakkelijker op zullen krijgen. De geschiedenis laat wel zien dat in de verdrukking de kerk sterker wordt en het geloof krachtiger.'

De SGP heeft vanouds de leus aangehangen: 'wel gewetensvrijheid, maar geen godsdienstvrijheid'. Kan de SGP dit onderscheid nog handhaven in de huidige democratische rechtsstaat? Zo nee, komt zij niet dan in strijd met artikel 36 van de NGB?

'Het behoort tot de aard van godsdienst en levensovertuiging in het algemeen dat zij zich wil uiten. Als de SGP het werkelijk meent met "wel gewetensvrijheid, maar geen godsdienstvrijheid", dan begrijp ik het bezwaar niet tegen het sluiten van een huwelijk van twee personen van hetzelfde geslacht. De gewetensvrijheid van de trouwambtenaar is toch immers niet in geding, hoogstens geldt dit voor zijn godsdienstvrijheid. Dit laatste zie ik echter niet, omdat het sluiten van het huwelijk als trouwambtenaar niet een religieuze praktijk is. De religieuze praktijk vindt plaats in de kerk en niet op de trouwlocatie van de burgerlijke gemeente.

De SGP aanvaardt onze grondwet, en daarmee onze constitutionele orde. Deze kent een neutrale staat en een scheiding van kerk en staat. De staat is ten enenmale niet bevoegd uitvoering te geven aan een theocratisch ideaal. Of de SGP hiermee in strijd komt met artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis

Post: 'De staat is ten enenmale niet bevoegd uitvoering te geven aan een theocratisch ideaal.'

is afhankelijk van de interpretatie van dit artikel. Er bestaan nogal wat uiteenlopende interpretaties. Ik ben geen deskundige op dit terrein, maar primair is mijn overtuiging dat de kerk strijdt met het zwaard van de Geest,

dat is het Woord. De kerk – en eveneens de individuele gelovige – heeft de roeping getrouw getuigenis te geven van de Waarheid. De overheid heeft principieel een andere verantwoordelijkheid.'

In 2009 promoveerde u op het vrouwenkiesrecht van de SGP. Bent u tevreden met het recente besluit van het hoofdbestuur om het geslacht niet te laten meewegen bij de kandidatuur?

'Toen ik mijn proefschrift over het vrouwenkiesrecht verdedigde, had ik de overtuiging dat de SGP op een zeker moment zou komen tot de aanvaarding van het passieve kiesrecht voor de vrouw. Dit gezien de ontwikkeling van de maatschappelijke positie van de vrouw in de achterban van en de meningsvorming in de partij, en gezien de theologische onderbouwing die bepaald niet onomstreden was. Of ik tevreden ben? Ik heb het oude partijstandpunt niet bestreden, wel geanalyseerd, en de beperkte houdbaarheid aangetoond.'

Lilian Janse: als er een schaap over de dam is, dan volgen er meer? Kan het Hoofdbestuur vrouwelijke kandidaten eigenlijk wel tegenhouden?

'Het Hoofdbestuur kan vrouwelijke kandidaten niet tegenhouden met als criterium "het geslacht". Zou het dat wel doen, dan lokt het nieuwe rechtszaken uit, die het onvermijdelijk zal verliezen. Bovendien geeft dat negatieve aandacht die bij verkiezingen gevolgen zal hebben. De SGP is een beginselpartij. Dat is zeer te waarderen in deze partij. Een beginsel is een uitgangspunt, het geeft een denkrichting aan, maar het is geen wettelijke bepaling. Zoals we dat ook zien bij de in de grondwet neergelegde beginselen als de vrij-

heid van godsdienst. Zo'n beginsel is geen absoluut recht. Het vraagt om een nadere uitwerking in de praktijk, waarbij rekening wordt gehouden met andere beginselen, belangen en rechten.'

Post: 'Uitspraken van het Europese Hof in Straatsburg beïnvloeden rechtstreeks onze rechtsorde.'

U bent nu voor de vierde keer gepromoveerd. U schreef veel over de thematiek van vrijheid van geweten en godsdienst. Zijn de onderwerpen hierover nu uitputtend behandeld of verwacht u meer gelijksoortige kwesties in de toekomst?

'Er zijn kwesties die ik niet heb behandeld, zoals het al dan niet verplichten tot vaccinatie van kinderen, of bijvoorbeeld de vrijheid thuisonderwijs te geven. De onderwerpen die ik nu heb behandeld, heb ik ook niet uitputtend behandeld, maar in het licht van het huidige tijdsgewricht. Het zedelijk en maatschappelijk beoordelingspatroon waarin de behandelde kwesties betekenis krijgen en dat in oplossingen voorziet, verkeert in een permanente staat van verandering. Kwesties kunnen zo maar van karakter veranderen, of verdwijnen van de maatschappelijke en politieke agenda, al dan niet tijdelijk, en nieuwe kwesties kunnen erop komen. In toenemende mate is de Europese dimensie hierop van invloed. Uitspraken van het Europese Hof in Straatsburg beïnvloeden rechtstreeks onze rechtsorde.'

Het bekende motto van één van Nederlands vele boekhandels luidt: van boeken krijg je nooit genoeg. Voor een boekwinkel een niet onbegrijpelijke reclameleus, maar wij houden het liever bij: van lezen krijg je nooit genoeg. In deze boekenschap zijn enkele recensies opgenomen van recent verschenen publicaties over diverse thema's. Daarbij is elke keer opnieuw de vraag: wat kunnen wij hiervan leren? Want daarvoor lezen wij.

Drs. J.A. Schippers en B.J.T. van de Worp MA BSc, respectievelijk directeur en wetenschappelijk medewerker (ad interim) WI-SGP

Lezen om te leren

Niels van Driel en Ron de Jong, *De Tweede Kamerverkiezingen in vijftig stappen* (Uitgeverij Boom: Amsterdam 2014), 288 blz., € 24,50.

Verkiezingen worden wel eens het feest van de democratie genoemd. Voordat er Tweede Kamerver-

kiezingen plaatsvinden, wordt er echter (achter de schermen) heel wat werk verzet. Veel burgers zijn waarschijnlijk onbekend met de gebruikelijke gang van zaken rondom die verkiezingen. Niels van Driel en Ron de Jong hebben dit complexe proces daarom uitvoerig – en tegelijk heel toegankelijk – beschreven door het verkiezingsproces op te delen in vijftig afzonderlijke stukjes.

Het boek begint met de datum die de regering vaststelt, vervolgens komen de voorbereiding, de registratie van de partijnamen, de kandidaatstelling,

de boordeling van de kandidatenlijsten, de voorbereidingen voor de verkiezingsdag, de verkiezingsdag zelf, de uitslag en de toelating tot de Tweede Kamer aan de orde. De lezer krijgt een goed beeld waar de precieze verantwoordelijkheden liggen, aan welke eisen een politieke groepering dient te voldoen bij registratie, hoe partijen lijstverbindingen kunnen aangaan, hoe gemeenten bepalen wie kiesgerechtigd is, en hoe de definitieve verkiezingsuitslag bepaald wordt.

Interessanter is misschien wel dat de auteurs het verkiezingsproces in historisch perspectief plaatsen. Bij elke van de vijftig stappen wordt de actualiteit beschreven, om vervolgens te analyseren hoe de gang van zaken zich sinds 1918 – het jaar dat het stelsel van evenredige vertegenwoordiging werd ingevoerd – heeft ontwikkeld. In sommige gevallen bespreken de auteurs zelfs de periode 1848-1918, toen Nederland een districtenstelsel kende. Dat bepaalde ‘gewoonten’ tot op de dag van vandaag gehanteerd worden, heeft vaak al oude papieren. Het kan evenzeer zo zijn dat die bepalingen voortkomen uit wat wij voortschrijdend inzicht zouden kunnen noemen. Zo wordt sinds 1921 met een rood potlood gestemd om het telproces gemakkelijker te maken. De lezer krijgt zodoende een goede indruk hoe wetgeving door de jaren heen veranderd is.

Al met al levert dat een prachtig boek op. De Kieswet is nu niet bepaald een document dat mensen voor hun plezier gaan lezen. Zonder een juridisch betoog te schrijven, laten de auteurs wel duidelijk zien hoe die Kieswet eruit ziet en zich ontwikkeld heeft. Dat is zonder meer knap! De vele historische anekdotes maken het boek bovendien ook grappig om te lezen. Toen in 1919 het algemeen actief vrouwenkiesrecht aanvaard was, stelde een gemeenteraadslid uit Leiden voor af-

zonderlijke stembussen voor mannen en vrouwen te plaatsen. Hij was namelijk erg benieuwd wat de invloed van vrouwen was op de aanhang van de politieke partijen. Zouden er grote verschillen te zien zijn? In 1928 kwamen enkele Kamerleden met min of meer hetzelfde idee door voor te stellen aan vrouwen een anders gekleurd stembiljet te geven, zodat het stemgedrag van zowel mannen als vrouwen in kaart gebracht kon worden. Beide plannen werden niet ten uitvoer gebracht: het gevaar bestond immers dat het stemgeheim in het gedrang kwam.

De vijftig stappen worden afgewisseld door stukjes tekst die ingaan op (actuele) vragen. Is het wettelijk verplicht dat er gordijntjes in het stemhokje hangen? Waarom is stem- of opkomstplicht afgeschaft? Wat is de reden dat in Nederland na 2007 geen gebruik meer gemaakt wordt van de stemcomputer? Het blijkt dat vooral die laatste vraag allerminst nieuw is. Al in 1892 bestond de eerste stemcomputer in de Verenigde Staten! Tijdens de verkiezingen van 1903 in Rotterdam werd voor het eerst gebruik gemaakt van een stemmachine, maar helaas stemde de telling van de machine niet overeen met de telling van de biljetten. Is er iets nieuws onder de zon?

Dit boek is erg geschikt voor een ieder die geïnteresseerd is in de politiek en de geschiedenis daarvan. Het beschrijven van het verkiezingsproces lijkt op het eerste gezicht misschien droge kost, maar dat is het zeker niet! Jammer is alleen het ontbreken van een personen- en zakenregister, waardoor het boek niet makkelijk doorzoekbaar is. Zij die wel eens zitting hebben op het stembureau, zouden het verplicht als voorbereiding moeten lezen, evenals ambtenaren die op de een of andere manier bij de verkiezingen betrokken zijn.

BJTvdW

Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland*

(Uitgeverij Wereldbibliotheek: Amsterdam 2014), 414 blz., € 29,95.

Jarenlang hebben historici de Nederlandse politiek vanuit institutioneel perspectief benaderd. Dat perspectief is zonder meer waardevol, maar tegelijkertijd ook eenzijdig. De afgelopen twee decennia is het tij gekeerd. Historici hebben in toenemende mate aandacht gevraagd voor andere, meer informele facetten van de politiek, een benadering die zich laat samenvatten met het begrip 'politieke cultuur'. De jongste pennenvrucht van Piet de Rooy sluit nauw aan bij deze opvattingen. Zijn boek kan gezien worden als het sluitstuk van twee grootschalige en meerjarige onderzoeksprojecten naar de verzuiling in lokale gemeenschappen en de Nederlandse natiestaat sinds 1813, beide gefinancierd door het NWO.

De Rooy heeft een indrukwekkende intellectuele monografie het licht doen zien, die niet alleen het inzicht in de Nederlandse politieke geschiedenis verrijkt, maar tegelijk ook een goed overzicht geeft van de huidige stand van zaken wat betreft het historisch onderzoek naar de Nederlandse politiek. Dat is een prestatie die er mag zijn. Sterk is de keuze om Nederland heel uitdrukkelijk te plaatsen binnen de context van internationale politieke, economische en culturele ontwikkelingen. Als land van kleine gebaren is Nederland nu eenmaal niet te isoleren, integendeel: ons land is vanouds sterk internationaal georiënteerd. Die internationale vergelijking laat duidelijk zien dat veel politieke ontwikkelingen niet exclusief bij Nederland behoren. Gebeurtenissen elders bepaalden niet zelden ook

hier de gang van zaken. De uitspraak van Schimmelpenninck dat Nederland slechts een stipje op de wereldkaart is, is dan ook een uitstekend gekozen titel.

Definiëren is vaak niet de sterkste kant van historici. Ook in dit boek is het niet altijd even helder wat er precies onder politieke cultuur verstaan moet worden. De Rooy kiest ervoor de politieke cultuur als één geheel te beschouwen, waarbinnen hij drie domeinen onderscheidt. Het eerste domein is het politieke systeem, met de grondwet als centrum. Het tweede domein wordt gevormd op het grensvlak van het particuliere leven, de staat en de markt. Het derde domein is de houding van de bevolking. Al met al levert dat het volgende beeld op. Grofweg zou de Nederlandse politiek vanaf 1813 in vier fasen kunnen worden gedeeld. Tot 1848 zouden wij kunnen spreken van een *dynastieke* politiek. Formeel kende Nederland sinds 1813 (1798) een grondwet, maar de vorst had nog altijd veel zeggingskracht. De machtspositie van de koning werd geleidelijk aangetast. Politiek gezien gaf de herziening van de grondwet in 1848 – toen de ministeriële verantwoordelijkheid werd vastgelegd, waardoor de koning onschendbaar werd – daartoe de belangrijkste aanzet. Vanaf dat moment kunnen wij spreken van *constitutionele* politiek. Typische kenmerken van deze perioden zijn dat besluitvorming plaatsvond in de Tweede Kamer: onafhankelijke mannen voerden aldaar een rationeel debat en beslisten in landsbelang. Het ging immers om de eenheid van de natie en op deze wijze zou de waarheid vanzelf naar bovendrijven.

Met de komst van de eerste politieke partij in Nederland – de Anti-Revolutionaire Partij, 1879 – begint de periode van *partij*politiek. Kenmerkend was dat politiek gebaseerd werd op ideologie of beginsel, waarbij partijen een centrale rol op zich namen. Politiek betekende ten dele voortzetting van kerkelijke verschillen en theologische debatten. De veel geprezen nationale eenheid maakte plaats

voor verscheidenheid. Met name voor het liberale smaldeel van de bevolking was deze nieuwe vorm van politiek schokkend. De vierde en laatste fase, die duurt tot op de dag van vandaag, ontbeert een adjectief. Ergens gebruikt De Rooy het woord 'declinisme'. Sinds de jaren '60 zijn ideologieën vervluchtigd en hebben politieke partijen aan betekenis ingeboet. 'Alle structurele elementen, zoals die zich in de politieke cultuur achtereenvolgens ontwikkeld hebben, hebben hun kracht verloren' (p. 291).

De grenzen tussen deze vier fases zijn lang niet altijd duidelijk. De vormgeving van de moderne politiek is een evolutionair proces, zo betoogt De Rooy. Verdringen, strijd en uitsterven; lange perioden van min of meer grote mate van stabiliteit worden afgewisseld door perioden met grote onzekerheid.

Dat kenmerkte de ontwikkeling van de Nederlandse politiek. Het is te prijzen dat De Rooy geen finalistische geschiedschrijving hanteert en het verleden vanuit het heden interpreteert. Maar of de geschiedenis – ook de politieke geschiedenis – daarmee een doelloos proces is, is een andere vraag...

Desondanks staat het buiten kijf dat De Rooy een lezenswaardig boek geschreven heeft, die onlangs terecht met de Prinsjesboekenprijs 2014 bekroond is. Voor geïnteresseerden in de politieke geschiedenis van Nederland is dit boek een absolute aanrader! Ook voor hen die op de een of andere manier betrokken zijn bij de politiek geeft het boek goed inzicht in de voortdurend veranderde panelen binnen de politiek.

BJTvdW

Ds. W. Visscher e.a., *Dat voel ik toch anders. Individualisering in de gereformeerde gezindte* (Uitgeverij De Banier BV: Apeldoorn 2014), 147 blz., € 14,95.

Het 'ik voel' en het 'ik denk' vieren tegenwoordig hoogtij. Deze denkwijze gaat ook de gereformeerde gezindte niet voorbij. Sterker nog, dit denkpatroon zit veel dieper in ons dan wij misschien op het eerste gezicht denken. Daarom is het een goede zaak dat een werkgroep onder leiding van ds. W. Visscher een publicatie het licht heeft doen zien waarin deze maatschappelijke trend zowel geduid als in Bijbels perspectief bezien wordt. Dat levert een veelzijdige bundel op.

Het boek geeft inzicht in de historische ontwikkeling van het individualisme en besteedt afzonderlijke aandacht aan de gevolgen daarvan in respectievelijk de kerk, het gezin, het onderwijs, de politiek en de (sociale) media. Daardoor zit er ongetwijfeld voor

een ieder wel een herkenbaar en toepasselijk hoofdstuk tussen. Zonder overigens aan de inhoud van de bijdragen te willen afdoen, zijn niet alle hoofdstukken even boeiend of prikkelend. Andere bijdragen geven daarentegen een verfrissend inzicht of in het bijzonder stof tot nadenken.

Eén van die verfrissende hoofdstukken is de bijdrage van B.J. Spruyt. Hij laat duidelijk zien dat de tendens tot individualisering niet in de eerste plaats een gevolg is van de Verlichting, maar veel eerder gezien moet worden als een vrucht van de Romantiek. Ieder individu diende namelijk op zoek te gaan naar het unieke in zichzelf, naar datgene wat hem onderscheidde van anderen. Het ontkennen van het universele heeft tot een vergaand relativisme geleid, met alle gevolgen van dien.

Spruyt en ook A. Huijgen zien een verband tussen de romantische manier van denken en de geloofscultuur van de gereformeerde gezindte, waar 'bevinde' immers een centrale rol inneemt. Geloof en bekering zijn zonder meer een persoonlijke zaak, maar in de Bijbel vinden geloof en bekering altijd plaats in bredere heilshistorische verbanden van

het volk Israël. Een hernieuwde nadruk op de betekenis van het verbond en de eenheid van de kerk in Christus, ziet Huijgen als de remedie. Ook andere auteurs (o.a. ds. W. Visscher en P. Overeem) wijzen erop dat bezinning op de gemeenschap der heiligen, juist in het kerkelijk leven, noodzakelijk is.

In het bijzonder de bijdrage van R. Toes vond ik onthullend. Als er één plaats is waar het individualisme diep verankerd zit, dan is het wel het onderwijs. Ieder individu moet immers in staat worden gesteld zichzelf te ontplooiën en te verwezenlijken. Meer en meer is het individu in het onderwijs centraal komen te staan. Een leraar mag niet te veel zijn eigen stempel op het onderwijs drukken, integendeel hij moet vooral coach zijn. Toes constateert een merkwaardige obsessie van ouders dat hun kind vooral 'normaal' moet zijn;

elke individuele afwijking wil men categoriseren en behandelen. Docenten moeten vervolgens rekening houden met allerlei soorten van (geïndiceerde) leerlingen, waardoor het geven van normale lessen steeds moeilijker wordt.

De bijdragen zijn eerlijk en herkenbaar. Zoals gezegd is er voor een ieder wel een relevant hoofdstuk bij. Toch blijft na het lezen van dit boek bij mij de vraag hangen: en wat nu? Ontwikkelingen bestuderen en in kaart brengen gaat ons wel goed af, maar hoe kunnen wij een tegenwicht aan deze tendens bieden? Uiteindelijk is dat alleen een gehoorzame onderwerping aan het Woord, door het geloof in Christus. Desondanks biedt dit boek bij uitstek gelegenheid tot gesprek en verdere bezinning voor ouders, docenten, ambtsdragers en politici.

BJTvdW

Stephan de Vries (red.),
*Zeker van energie. Een liberaal
perspectief op het Nederlandse
energiebeleid*
(TeldersStichting: Den Haag
2014), 144 blz., € 18,50.

Nederland heeft een heel betrouwbare energievoorziening. Misschien is dat wel een van de belangrijkste redenen waarom zo weinig mensen stilstaan bij het hoge verbruik van energie in ons land. Pas als er een stroomstoring is of wanneer een gasleiding defect raakt, worden we geconfronteerd met onze afhankelijkheid van energie voor ons werk en allerlei dagelijkse bezigheden. Een storing en een defect zijn te verhelpen. Maar wat als het gas opdraakt, of Arabische sjeiks de oliekraan dichtdraaien?

In internationaal opzicht is de toelevering van energie minder zeker geworden. De Russische president weet hoezeer een niet gering aantal Europese landen afhankelijk zijn van gas uit Rusland – en

hij zal niet schuwen om de gastoevoer stil te leggen als hem dat in politiek opzicht beter uitkomt. In Oekraïne weten ze daar alles van.

Hoe gaan we om met deze veranderingen? Daarover publiceerden collega's van de TeldersStichting, het politiek-wetenschappelijk instituut gelieerd aan de VVD, een mooie studie. Het thema energie wordt benaderd vanuit liberaal perspectief, waarbij de focus ligt op de vraag naar de verhouding van markt en staat. Het uitgangspunt is een terughoudende overheid. Interventies van de staat zijn niet vanzelfsprekend, maar dienen gelegitimeerd te zijn vanuit het algemeen belang.

Het boek is overzichtelijk ingedeeld in vijf hoofdstukken. Na een inleiding volgt in hoofdstuk 2 een beschrijving van de energiesector. In circa 50 pagina's wordt duidelijk gemaakt dat deze sector ingewikkeld in elkaar zit. De grondige beschrijving behoedt voor het bepleiten van eenzijdige maatregelen, al te optimistische verwachtingen of het trekken van te simpele conclusies.

Het derde hoofdstuk vormt de kern van de studie.

Hier wordt het liberale afwegingskader geschetst en toegepast. Onderkend wordt dat energie een basisbehoefte is voor ieder individu. Is energievoorziening daarmee een overheidstaak? Nee, stellen de auteurs met een beroep op Adam Smith. Brood is ook een basisbehoefte. Daarin kunnen particuliere bakkers prima voorzien. De overheidstaak ten aanzien van de energievoorziening wordt vanuit liberale optiek beperkt tot het distributienetwerk ofwel de infrastructuur. Het is immers niet in het belang van de samenleving dat er twee of misschien wel vijf netwerken worden aangelegd, terwijl er mogelijk in dunbevolkte gebieden helemaal geen leidingen worden gelegd omdat daar te weinig afnemers zijn. Daar ondervinden personen of bedrijven nadeel van door een hogere prijs voor energie. Verder kan de leveringszekerheid in gevaar komen, wanneer leveranciers langs elkaar heen werken. Dit geldt in het bijzonder bij elektriciteit, omdat het netwerk in balans moet blijven terwijl zich grote schommelingen in de vraag naar elektriciteit voordoen.

Vanuit het klimaatperspectief kan ook beargumenteed worden dat de overheid moet ingrijpen. Immers, de emissie van broeikasgassen zoals CO₂ leidt tot opwarming van de aarde. Helaas onderschrijven de auteurs de beginselen van voorzichtigheid en voorzorg niet van ganser harte. Anderzijds bepleiten zij wel een emissiehandelssysteem om de uitstoot van CO₂ aan banden te leggen omdat dit systeem de werking van de markt het minst verstoort. De TeldersStichting doet een aantal suggesties om de werking van het Europese handelsstelsel ETS te verbeteren.

Vormt de omvangrijke schaal van investeringen die nodig zijn voor de energievoorziening een voldoende grond voor overheidsinmenging? Dit ligt genuanceerd, zo blijkt. Directe investeringen door de overheid worden afgewezen. Wel kan de overheid een bijdrage leveren door de financiële risico's te matigen. Bijvoorbeeld door een langlopende termijn voor verleende vergunningen. Verder hebben eenmalige investeringssubsidies de voorkeur boven

exploitatiesubsidies – de laatsten geven marktverstorende prikkels af, zo stellen de auteurs.

Een bestendige toegang tot energie is voor haast ieder land een zaak van strategisch belang. Daarom worden geopolitieke en veiligheidskwesties als reden aangevoerd voor overheidsbemoediging met de energiesector. Nederland is voor 30% van zijn energiebehoefte afhankelijk van levering vanuit het buitenland. Aangezien er sprake is van een internationale vrije energiemarkt, is deze afhankelijkheid op zichzelf geen reden voor overheidsop treden. Wel kan de overheid zorgdragen voor een noodvoorraad en het aansturen op voldoende diversificatie van aanvoer om de voorzieningszekerheid beter te waarborgen. Als het gaat om het onderhouden van diplomatieke betrekkingen met landen die gas en olie leveren, is het evident dat hier voor de overheid een taak is weggelegd.

Als het gaat om energiebeleid, pleit de liberale denktank voor solide doelstellingen op lange termijn en spreekt zij zich uit tegen het stapelen van doelstellingen, zoals in het Europese beleid gebeurt. Het EU-beleid heeft drie doelstellingen die elkaar deels overlappen: 20% CO₂-reductie, 20% duurzaam opgewekte energie en 20% energiebesparing (de 20-20-20 doelstelling, te realiseren in 2020). Bedrijven en consumenten kunnen prima zelf bepalen hoe zij 20% CO₂ reductie ten opzichte van 1990 willen en kunnen realiseren. Enkel de isolatie van huurwoningen is – via de woningbouwcorporaties – een kwestie waar ook de overheid een verantwoordelijkheid voor heeft. Concluderend: voor wie geïnteresseerd is in het energievraagstuk en wil weten hoe het energiebeleid vanuit liberale optiek vormgegeven kan worden, is *Zeker van energie* een aanrader. De bundel is met kennis van zaken samengesteld. Het vertrouwen in het instrument van marktwerking is op onderdelen wat al te ruimhartig. Zeker als het gaat om geopolitieke afwegingen, moet men erop bedacht zijn dat nationale regeringen primair zullen handelen in het belang van hun eigen bevolking.

JAS

Oorvijs voor oogklepdragers

Over energie, milieu en landbouw wordt stevig gedebatteerd. Twee uitspraken in een recent Kamerdebat over energie en windmolenparken markeren de polarisatie. GroenLinks: 'Wij vormen de laatste generatie die kan zeggen: pakken we het aan of schuiven we deze schuld door naar onze kinderen?' Daar tegenover de PVV: 'De grachtengordel warmer en de rest van Nederland armer, dat is de consequentie van deze verduurzaming.'

De beeldvorming is vaak: je bent helemaal voor, helemaal tegen, of anders vlees noch vis. Niets is minder waar. Daarom een ode aan de nuance!

Hoe natuurvriendelijk is het als 80 miljoen euro uitgetrokken wordt voor ontpoldering van 300 hectare poldergrond, terwijl de bedachte natuur waarschijnlijk niet zal ontstaan en met hetzelfde geld vele waardevolle weidevogels gesteund hadden kunnen worden? Hoe diervriendelijk is het als koeien door verplichte weidegang op een kapotgetrapt weiland lopen? Hoe vooruitstrevend is de Duitse *Energiewende* als kolencentrales op volle toeren moeten draaien om stroomproductie van gesloten kerncentrales over te nemen? Hoe groen is het als we nu honderden miljoenen investeren in grote windmolenparken, terwijl we innovatieve technieken met in de toekomst grote potentie links laten liggen? Hoe duurzaam is het als we de maakindustrie vergaande CO₂-eisen opleggen, Europa uit jagen en we vervolgens meer producten uit China importeren?

Een energiemanager vertrouwde me eens toe: 'De genuanceerde stem van de SGP in het energiedebat wordt weleens gemist.' Een goede stimulans om wat harder te roepen! De nuance is het waard. Toekomstbestendig verduurzamen vergt onder meer een houdbaar verdienmodel, innovatie, letten op effectiviteit en het voorkomen van een waterbedeffect. Daar moeten we werk van maken.

In ieder geval verdienen politici met oogkleppen een oorvijs.

Ir. J. Maljaars, redactielid Zicht

Guido de Brès-Stichting

Wetenschappelijk Instituut SGP

Guido de Brès in actie! Op 1 november 1561 gooit hij 's nachts een pakketje met daarin de Nederlandse Geloofsbelijdenis over de muur van kasteel Doornik. In ons logo ziet u die zwaaiende beweging in de vorm van een G, waarbij de lus het *Ichthus*-visje vormt.

Deze actie van Guido de Brès inspireert en motiveert het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP om 'pakketjes' te sturen in de richting van politiek en samenleving. Onze publicaties zijn eigenlijk steentjes in de Haagse Hofvijver...

Goede, bijbelse principes hebben praktische waarde. Juist in de politiek! Graag willen wij meer mensen daarvan bewustmaken. Met het oog op de toekomst van ons allemaal. Welke tendensen zijn verkeerd en welke ontwikkelingen juichen we toe?

Wilt u ons helpen en steunen bij het maken van nieuwe pakketjes en het blijven gooien van steentjes in de Hofvijver? U kunt bijvoorbeeld Guido-donateur worden of een abonnement nemen op het kwartaaltijdschrift *Zicht*. Neem gerust contact met ons op voor meer informatie!

www.wi.sgp.nl

Guido de Brès-Stichting (WI-SGP)
Dinkel 7, 3068 HB Rotterdam
Telefoon (010) 7200 785
E-mail: wi@sgp.nl

Thema

Oog voor omgeving

Blikopener	<i>Rentmeesterschap en rekenschap</i> 1 Jan A. Schippers
Bijbelstudie	<i>Ik koos liever...</i> 2 Ds. H.G. Abma (1917-1992)
Interview	<i>Drie domeinen in het natuurdebat</i> 5 Jan Schippers en Johan van de Worp interviewen André van de Zande <i>Risicobeheersing: van schuldcultuur naar voorzorgcultuur</i> 21 Ben Provoost interviewt dr. mr. Willem Jan Kortleven <i>'Is dit wel zuivere koffie?'</i> 32 Hans Maljaars interviewt H. van den Belt, Wim Groen en Laurens Kroon
Thema	<i>Verdonkerd goud: onderwaardering van dieren en natuur</i> 13 Hans Maljaars <i>Beheren of frustreren?</i> 26 Erik Plas <i>Blijvend thuis op aarde?</i> 36 Wim de Vries <i>Een kritische reflectie is op zijn plaats</i> 40 Arco Vuik
Dupliek	<i>Gaat het slecht met het klimaat?</i> 49 Rinus Kiel <i>Het gaat slecht met het klimaat!</i> 55 Henk van den Brink
Worldview	<i>Oog voor je omgeving</i> 57 Gert-Jan van Panhuis
SGP-jongeren	<i>De consequenties van rentmeesterschap</i> 61 Jan Willem Bijnagte
Politiek klassiek	<i>Kolakowski: politiek-religieus denker in verzet tegen verleiding</i> 66 Klaas van der Zwaag
Lokaal vizier	<i>Op naar de Omgevingswet</i> 71 Peter van den Berg <i>Water, natuurbeleid en verantwoordelijkheid</i> 75 Ronilla Heijboer
Kwartaalstelling	<i>School bouwen of steenuil beschermen?</i> 79 Hans Maljaars laat Hans Keuken en Adri Clements reageren
Bezinning	<i>'Vrijheid van godsdienst gebaat bij seculiere staat'</i> 82 Klaas van der Zwaag
Boekenschap	<i>Lezen om te leren</i> 90 Jan Schippers en Johan van de Worp
Column	<i>Focus: Zelf doen</i> 12 Elbert Dijkgraaf <i>Brandpunt: Een goede buur(t)...</i> 48 Rien Bogerd <i>Perspectief: Oorvijs voor oogklepdragers</i> 96 Hans Maljaars